

Ўзбекистан Республикасы Жоқары хам орта арнаўлы
билимлендириў министирлиги

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ тили филологиясы факультети

Тил билими кафедрасы

Қарақалпақ тили тарийхы пәни

КУРС ЖУМЫСЫ

Тема: **Өтеш шығармаларының тили**

Орынлаған
Қабыллаған

Мамутова Наргиза
Абдиназимов Ш.

Нөкис – 2013 ж.

Жобасы:

Кирисиў

а) Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде Өтеш шайыр шығармаларының изертлениў жағдайлары.

Тийарғы бөлим.

I. Бап. Өтеш шығармалары тилиниң фонетикалық қурамы.

II. Бап. Шайыр шығармалары тилиниң морфологиясы.

III. Бап. Өтеш шығармаларында сөзлердиң жасалыў усыллары.

IV. Бап. Өтеш шығармаларының лесиқалық қурамы хәм олардың стилистикалық өзгершеліклері.

Жуўмақлаў

Пайдаланған әдебиетлар.

Ерте дәуірлерден бастап туркий халықтарына тән болған бір қатар жазба естеликлер, соның ишінде Орхон-Енисей естеликлеринен бастап XIII – XV ғасырда жазылған қыпшақ – оғуз тилинің естеликлерине дейін, Алтын Орда дәуірінде жазылған әдебий шығармалардың тили бір қатар лингвистикалық бағдарда изертленип шығылды. Туұысқан туркий халықтарында көркем сөз шеберлериниң шығармалары мийнетлер ушырасады. Бул тараўда ең дәслеп шет елли илимпазлар мийнет ислеген болса, кейиншелик рус илимпазлары Н.М. Ядринцев, В.В. Радлов, Н.А. Басканов, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, С.П. Толстов, П.П. Иванов, А.Н. Кононов хам тағы басқалар изертлеў жумысларын алып барды.

Соның менен биргеликте өзбек хам қарақалпақ тилши изертлеўшилердиң де мийнетлари улкен. Мәселен, “Девону луғат ит-турк” мийнетинин аўдарма жасаў өзбек тилшилері арасында қолға алынды.¹ Ал, Юсуп Ҳас Ҳажибтиң “Қутадғу билиг” шығармаласы бойынша Өзбесманлы илимпазлардың ишинен Каюм Каримов 1962-жылы Ташкент қаласында “Қутадғу билик” тилиндеги сеплик категориясы” деген темада кандидатлық диссертация жақдады. Бул шығарма туўралы қаоақадпақ илимпазларынан Қ. Ҳамидов, К. Мәмбетназаровлардың мийнетлеринде де сөз етилген. “Ҳибатул ҳақайық” (Ҳақыйқатлар сыйлығы) дәретпеси бойынша өзбек илимпазы К. Махмудов 1963 –жылы Ташкент қаласында “Ҳибатул ҳақайық” шығармасының фонетика – морфологиялық өзгешеликleri” деген темада кандидатлық диссертация қорғады. Туркий тил илиминле булардан бастақда жудә көп мийнетлер баршылық. Олардың барлығында туркий халықтарына тийсли болған жазба естеликлердиң тили, қурылысы изертленген. Атап айтақанда, Хорезми Бурханатдин Насритдин Рабғузидиң “Қыссасы Рабғузидиң” шығармасы жақланды. Бул жумыс Улмас Мырзакаримоваға тийсли болып, 1969 - жылы Ташкент қаласында “Қыссасы Рабғузидиң”дың морфологиялық өзгершеликleri” деген темада кандидатлық диссертация қорғады.

Илимпаз У. Санакулов А. Наўайының “Мухакаматул-луғатайн” мийнетиниң тиллик өзгешеликlerini, А. Каримов “Фархад хам Шийрин” поэмасының лексика – семантикалық хам стиллик өзгешеликleri бойынша изертлеў жумысларын алып барса,² Ш. Абдиназимов “Қырқ қыз” дәстанының лексикасы, Бердақ дәретпелериниң фонетикасы бойынша арнаўлы изертлеў жумыслары бар.

XIX ғасырдеги классик шайыр шығармалары тили бойынша еле толық түрдеги мийнетлер жоқ. Тек ғана Бердақ шайырдың дәретпелериниң тиллик қурылысы изертленген болса, басқа Кунхожа, Әжинияз, Өтеш, омар шайырлардың шығармалары лингвистикалық жақтан арнаўлы алып қараллады. Бул тек көркем әдебият бағдарда өз изертлениўин тапты. Бизиң бул жумысымызда Өтеш Алшынбай улының бир қатар дәретпелери хам оның тили, улыўма қурылысы бойынша хамтил өзгешеликlerini анық мысаллар тийкарында изертлеўди алдымызға мақсететп қойдық.

Бизиң жумысымыздың тийкарғы мақсети Өтеш шайыр шығармалары тилиниң фонетикалық, лексикалық өзгешеликlerini уйрениў болып табылады. Өтеш Алшынбай улының творчествосы, оның поэзиясында фольклорлық дәстурлер, тарийхый образлар дәретиўдеги шеберликleri, дидактика мәселелери бойынша бир қатар қунлы мийнетлер бар. Оның дәретпелерин жыйнау, өмирине тийсли мағлуматларды излестириў хәм жазып алыў ислери XX ғасырдиң 30 – жылларынан бастап қолға алынса да, оларда баспа сөзде жәриялаў, бир системаға салып изертлеў ислери 40 – жыллардан сонғы ўақытларға туўра келеди.

¹ Абдиназиймов Ш. Қарақалпақ тили тарихы – Ташкент. “Музыка”, 2006 – 5.39.

² Абдиназимов.Ш. Бердақ шығармалары тили. Ташкент. “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси”. “Фан” нашриёти, 2006. – Б.11

Өтеш шайырдың дөретиўшилиги ҳам оның шығармалары туўралы ең қысқаша туңғыш пикир Н. Дәўқараев тәрәпинен 1939-жылы Қарақалпақстан жазыўшыларының II съездинде жасаған баянатында оның атын атаў менен ғана шекленди. 1940-жылы баслған “Қарақалпақ халық творчествосы” деген топламда ол туўралы бир абзац редакциялық мағлыўмат берилген хәм онда Өтеш гедей болғаны, Бердақ пенен заманлас экени туўралы, Айдос бий ҳаққында тарийхый шынлықты жазыўы айтылады.

Қарақалпақ әдебиятының белгили изертлеўшиси Н. Дәўқараев өзиниң 1946- жылғы жақлаған “Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери” деген кандидатлық диссертациясында, 1950-жылы жақлаған “Қарақалпақ әдебиятының тарийхының очерклери” деген докторлық диссертациясында Өтеш шайырға арнаўлы бөлим бағышлайды. Ондағы мәселелер қолда бар баспа сөз материаллары тийкарында нешизинен шайырдың 1948-жылғы таңламалы шығармалары басылымына сүйенип сөз етиледи³

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде А. Каримов XX әсирдиң 80-жылларына келип “Өтеш шайырдың Өмири хәм творчествосы” (1948) деген монографиясын басып шығарады. Деген менен бул мийнет әдебий мийрас хәм идеялық – тематикалық аспектлерге бағдарланған болып, онда сол дәўир идеологиясының излери сезиледи. Ал шайыр поэзиясының бир тутас коркем эстетикалық, поэтикалық сыпатлары, оның ишки архитектуртикасы хәм композициясы екінши дәрежеди мәселе болып қалады. Қаллы Айымбетовтың “Халық даналығы” (1988) мийнетиниң XI бөлимінде азлы-кем мағлуматлар берилген. Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, Қ. Султанов, А. Кәримовлардың авторлығындағы “Қарақалпақ әдебияты тарийхы” (1983) мийнетинде Өтеш шайырдың өмири, шығармаларының халық арасынан жыйнап алыныўы хәм басылып шығыўы, бир неше қосықларына таллаў берилген. Ал, Қусниддин Хамидийның “Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары” (1991) мийнетинде болса жазба дәреклердиң Өтеш творчествосына тийгизген тәсири жөнинде пикирлер журителди. Өтеш шайырдың өмири хәм дөретиўшилик жолын кең планда изертлеген Айымкул Пирназаров болды. Оның авторлығында монографиялар, китаптар, мақалалар басылып шықты. Олардан “Өтеш, Омар хәм фольклор”(1991), “Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар”, “Өтеш-новатор шайыр” мийнетлери, ол кейинги дәўирлерде С. Мәтекеевтың Өтеш шығармаларындағы поэтикалық усыллар бойынша сөз утетуғын “Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы” атлы (2005) кандидатлық диссертациясы басылып шықты. Оның авторлығында “Өтеш шығармаларының лирикалық қахарманы” деп аталған мақаласы “Әмиўдарья” журналында басып шығарылды.

Онда шайыр шығармаларына теориялық бағдарда таллаў жасалып, шайыр дөретпелеринде тек ғана пейзаж емес, ал тәбияттың мәўсимлик, мезгиллик, гейпара қысқа мәўритлик кубылыс хәм көринислери теңеўлер, салыстырыўлар, гиперболалар, образлар жәрдемши “объектив” ямаса лирикалық персонаж образларын толықтырыў ушын ислетилгенлиги ҳаққында айтылған⁴.

Жоқарыда атап өткеніміздей, С. Мәтекеевтың “Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы” кандидаттық диссертациясында шайырдың әдеби орталығы, поэзиясындағы дәстүр хәм жанашыллық, шайырлық шеберлік мәселесине тоқталған. Ал, онда келтирилген поэтикалық усыллар әдебиат бағдарында алып қаралған хәм кең таллау жургизилген.

³. Мәтекеев. С. Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы. Кандидаттық диссертация. Нөкис-2005. – Б.3.

⁴. Мәтекеев. С. Өтеш шығармаларының лирикалық қахарманк. “Әмударья”. 2002, №1 – Б.111.

I Бап. Өтеш шығармалары тилинің фонетикалық құрамы.

Өтеш Алшынбай улы шығармалары тилинің фонетикалық құрамы уйренип қарағанымызда, онда хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы тоғыз дауыслы хәмжигирма еки дауыссыз фонеманың қолланылғанлығын көремиз. Әсиресе, бул фонемалар арасында “п” хәм “ф” хәм “ж”, “а” хәм “о” сыяқлы фонемалары орын аумастырып қолланылған. Айырым өзгешеликлериди усапқа алмағанда оның фонетикалық системасы хәзирги қарақадпақ тилинен хеш қандай парық қылмайды.

1.1 Дауыслы сеслердің фонетикалық өзшершелиги.

Өтеш шығармаларында 9 дауыслы фонемасының дәри жумсалған.

А- фонемасы сөздің барлық позицияларында ушырасады: адам, ашық, аз, қағаз, баба.

Ә- фонемасы тил ортасы ашық, езийлик дауыслы фонема болып, сөздің анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалған. Инлаут позицияда болса жеке-сыйрек қолланылған көриуге болады. Илимпаз А.Д. Будаев. “Қарачай-балқар тилинің вокализми” мийнетинде бул сестің қарачай-балқар тилиде еле фонема болып кәлиплеспегенин, ал “а” фонемасының варианты якенлиги тууралы пикир билдиреди⁵. Бул фонема Орхон-Енисей жазба естелигинде улыума қолланылған еди. Ал, Махмуд Қашқарийдің “Девону луғатәит турк” мийнетинде тек ғана еки сөзде жумсалған еди. Өтеш шығармаларында болса олар көпшиликти курайды. Бирақ, олардың дерлик барлығы араб- парсы тиллеринен кирип сөзлердің құрамында жумсалған. Қарақалпақ тилин изертлеуши профессор Н.А. Баскаков “Қарақалпақ тили” мийнетинде қарақалпақ тилинде “ә” фонемасы араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде қолланылатуғынын көрсетип, ол еле қарақалпақ тилинде өз алдында ажыралып шыққан фонема емес деген пикирди билдирген еди. Лекин, кейиншелік бул фонема қарақалпақ тилинің фонемасы сыпатында толық кәлиплести. Өтеш шығармаларында “ә” фонемасынан жасалған жудә көп сөзди ушыратыуымызға болады. Мысалы: әрман, әлапат, әрим, әнар, әли, әнжам, рәхбәр, тәкәббир, рәхәт, үәде, ғәрип, пәта, рәхмет х.т.б.

О – фонемасы. Жууан хәм еринлик бул фонема шайыр шығармаларында сөздің басында хәм ортағы бууыныларында өнимли қолланылған. Анлаут позицияда: ол, Ораз, орыс, ойлан, олжа, орта х.т.б; инлаут позициясында болса: шопан, молла, сопақ, қобыз, донғал хәм басқада сөзлерде жумсалған. “О” фонемасы ески туркий жазба естеликлеринде сөздің ауслаут

позициясында улыўма қолланылмаған еди. Сол сыяқлы Өтеш шығармалары да бул жағдай гузетилмейди.

Ө – фонемасы. Тил ортасы, ашық, еринлик “ө” фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің басында хәм ортасында қолланған: өтирик, өним, Өтеш, өлгенше, шөгир, сөз, бөз, көз х.т.б.

У – фонемасы. Тил арты, қысық еринлик даўыссы бул сес те сөздің анлаут хәм инлаут позицияларында жумланған. Даўыссы “у” фонемасы ески туркий жазба естеликлер инде хәм Бердақ шығармаларының тилинде жумсалған еди.

Бул мийнетлерде көбирек ерин унлеслиги сақланып, сөздің басында еринлик даўыссы “у” фонемасы жумсалса, оның кейинги буўынындағы езиўлик даўыслары да өзине уқсатып, айтылыўда қалай айтылса солай қудуқ /3,134/, яғный қудық сөзи буған айқын мысал болады. Өтеш шайырда “у” фонемасы хәзирги қарақалпақ тилиндеши сыяқлы тек ғана сөздің басында хәм ортасында жумсалған: ур, усы, уллы, улұғым, уят, сөздің инлаут позициясында: буйым, бурын, сум, туқым, шубар, бузаў туринде ушырасады.

⁵ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Тошкент. “Ўзбекистон Республикаси Фонлар академияси “Фан” нашриети”, 2006. – Б. 44.

Ү – фонемасы. Тил ортасы, қысық, еринлик, жиңишке даўыссы сеси шайыр шығармалары тилинде сөздің басында өнимли жумсалған. Ал, ортаңғы буўында жеке-сийрек жумсалған. Анлаут позицияда: үй, үн, үлги, үүтемлик, үш; инлаут позициясында: дүнья, күн, хүр, күш, жүз, х.т.б.

Бул фонема хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің биринши буўынында жумсалады, ал айырым қоспа антропонимлердің қурылысында (Гүлназ, Бағдагүл, Бахтгүл) сөздің кейинги буўынында қолланылады.⁶

Ы – фонемасы. Сөздің барлық позицияларында жумсалған: ықтыяр, ырзалық, ықрар, қыз, доңыз, халық, сыншы, яңлыды, алты, сорлы, бақсы.

И – фонемасы да шайыр шығармаларында барлық орында жумсалған: ийшан, ис, ийт, ийтелги, бий, тил, улги, киси хәм басқа сөзлерде. Бул фонема да ески Орхон естеликлеринен берли қолланылып киятирған фонема. Ол дәўирде де хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы барлық позицияда қолланылған.

Е – фонемасы шайырдың шығармаларында тийкарынан сөздің басында хәм ортасында өнимли қолланылса, сийрек халатларда ақырғы позицияда ушырасады. Мәселен, ел, ерк, егиз, еңбек, минез, келбет, тебиз, кем, бек, шер, ўәде, бәле, дәме, х.т.б.

Қарақалпақ тилинде **о, о, е** даўыссы фонемалаы дифтонгласады. Бул, әсиресе, биринши буўынжа сөздің басында жуз береді. Рус илимпазлары Е.Д. Поливановтың анықдаўынша, сөздің басындағы **е, о, ө** даўыссыларының дифтонг болыўы барынша кушли дәреже болады, олар артикуляциялық – акустикалық жақтан сөздің ортасында ямаса ақырғы жумсалатуғын хакыйкый яки фонеманың дизбегинен туратуғын **йе, ўо, ўө** дифтонгларына сәйкес келетуғынын көрсетеді.⁷

Даўысшылар ортасында е, о, ө сөздің ең басында келгенде мұдамы құрамалы **йе, ўо, ўө** туринде айтылады. Карл Генрих Менгестин пикиринше бул протеза құбылысының ақыбети болып, бундай жағдай славян тиллеринде де ушырасады.

Славян тиллеринде **е, ъ** даўысшылары алдында протезалық **ј** сеси менен, ал **ь, у** даўысшылары еринлик тур алып, алдында протезалық **у** сеси мене айтылады.⁸

Демек Өтеш шығармаларының фонетикалық құрылысында қарақалпақ тилинің 9 даўысшы фонемалары ҳазирги тиллик қолланылыўы сыяқлы толық жумсалады.

⁶. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Тошкент. “Ўзбекистон Республикаси Фонлар академияси “Фан” нашриёти”, 2006. – Б. 44.

^{7.8}. Даўлетов А; Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. – Нөкис. “Қарақалпақстан”, 2001. – Б. 13, 21.

1.2. Даўыссыз сеслердин фонетикалық өзгешелиги.

Өтеш шығармалары тилинде жумсалған даўыссыз сеслер ҳазирги қарақалпақ тилинде қолланып қиятырған 23 даўыссыз сеслериниң дерлик өзи есапланады. Бирақ, консонантизм системасының изертлеп қарағанымызда Өтеш шығармалаында 23 даўссыздың барлығы емес, 22 даўыссыз фонема жумсалған. Тек ғана бир “в” фонемасы гезлеспейди.

Б – фонемасы. Унли, еринлик, жабысыңқы даўыссыз “б” фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалған: бийшара, бий, бай, билим, бег, белги, бейши, бузық, быламық, бағрым, байтақ, тәкәббирлик, сулбий, ғыйбат, аббазы х.т.б. сөзлерде ушырасады. Бул фонема ески Орхон-Енисей жазба естелигинде хәм хәтте XIX әсирде жасаған классик шайыр Бердақ шығармалары тилинде де барлық позицияларда қолланылған еди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде болса “б” фонемасы жумсалмайды. Оның функциясын “п” унсиз даўыссыз фонема атқарады.

Д – фонемасы. Унли, тил алды, жабысыңқа даўыссыз “д” фонемасы шайыр шығармаларында көбирек сөздің анлаут хәм инлаут позицияларында гезлеседи. Мәселен: доңғал, доңыз, дайы, дағазы, душпан, дәрбедер, дилбар, дунья, даўыл х.т.б.

Өтеш шығармаларында “д” фонемасына питкен сөзлер азшылықта құрайды: шад, жәллад;

Инлаут позициясында да өнімлі жумсалған: кәдем, дәрбедер, бәдәлат, күрдас, ладан, жулдыз х.т.б.

“Д” фонемасы тупкиликли қарақалпақ тилинде сөздің соңында жумсалмайды. Оның хызметінде “т” унсиз даўыссызы жумсалады: журт, бет, қысмет, қанат х.т.б.

Г – унли, тил арты, жабысыңқы бул фонема сөздің басында, ортасында жумсалған: гүл, гүди, гөр, гәп, геде. Сөздің ортасында: жигит, сөгис, мегзес, бугин х.т.б.

Ал, ауслаут позициясында сийрек жағдайларде ушырасады: бег.

“Г” фонемасы да туркий жазба естеликлеринде сөздің барлық орынларында өнімлі қолланылған. Бирақ, хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің ақырғы буўынында (соңында) бул фонема жумсалмайды. Буның орнында “г” унли даўыссыз фонеманың жиңишке реңки “к” унсиз фонемасы қолланылады (жипек, еңбек, журек).

Ғ – фонемасы. Унли, кишкене тиллик даўыссыз фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалған. Сөз басында: ғам, ғарға, ғарры, ғыйбат, ғарип, хәм басқа сөзлерде, ортанғы буўында: донғал, пығлы, жыңғыл, ярғанат, уғыл, жағдай, қарғыс, қайғы, ағаш т.б. сөзлерде жумсалған. Ал, сөздің ақырында қолланылмаған.

Х – фонемасы. Унсиз, көмекей, жуўыснқы “х” фонемасы сөздің басында хәм ортасында қолланылған. Сөз ақырында жумсалмайды. Сөздің анлаут позициясында: хаў, хақ, хәдийсе, хасыл, хал, хам, хамал (әмел), харамлық, хур, хасла сөзлеринде жумсалған сөзлердің бәри араб-парсы тиллеринен қарақалпақ тилинің қурамына кирип келген сөзлерде жумсалған. “Х” фонемасы сөзлердің соңында тек ғана таңлақ сөзлерде ғана қолланылады.

Қарақалпақ тилинде “х” сесинің фонема сыптында қәлиплесиўи туўралы айта келип профессор Н.А. Баскаков “х” даўыссыз сесинің фонемалық мәни өзгешелиги араб хәм парсы тиллеринен сөзлерди өзлестириў нәтийжесинде пайда болды. Хәзирги ўақытта тупкиликли сөзлерде тийкарынан таңлақ сөзлерде қолланылады, ” – деп атап көрсетеди.

Сөздің ортасында: рәхмет, бәхәр, рәхәт, бәрхә, рәхбәр, зәхмет х.т.б. сөзлерде ушырасады. Бул сөзлер де араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлер еспланылады.

Х – унсиз, кишкене тиллик, жуўысыңқы фонемасы шайыр шығармаларында сөздің басы хәм ортасында жумсалған. Ақырында болса сийрек ушырасады. “Х” фонемасы арқалы жасалған сөзлердің бәри араб-парсы тиллеринен кирип келген сөзлер есапланады. Өтеш шығармаларында бундай сөзлердің саны көп. Биз бул хаққында кейинги бапларда сөз етемиз. Орхон-Енисей жазба естеликлеринде “х” фонемасы жумсалған. Ал, ХІ әсирдеги “Девону луғат ит-турк” мийнетинде биринши мәрте қолланыла баслаған. Қашқарийдің өзи ІІІ том, 238 – бетинде бул сес хәм қыпшақ топарындағы тиллер ушын тән болған сес деп көрсетип өтеди. Шайыр шығармаларында бундай сөзлер көп. Мәселен: халық, хызмет, хан, Хийўа, хош, хызметкер. Сөздің барлық позициясында жумсалмаса да, оның басында хәм ортасында өнімлі қолланылады: мәхтелем, рәхбәр, ахуста (хәўес), дийханлшылық, шубхалы. Ауслаут позициясында тек ғана бир “тарийх” сөзинде жумсалған. Бул да этимологиялық жақтан араб-парсы тиллеринен кирип келген сөз есапланады.

Ж – фонемасы. Унли, тил алды, жуўысыңқы даўыссыө “ж” фонемасы сөздің басында хәм ақырында қолланылған. Ауслаут позицияда ушыраспайды. Анлаут позицияда: жаллат | жәллад, жақсы, жигит, жағыс, жер, жел, журт, жағдай, жаман, жан, жуўқылдақ, жутым, женге, жыл, жыл х.т.б сөзлерде келсе, инлаут позицияда: әнжам, реже, маржан х.т.б сөзлерде

жумсалған. Бул фонема ең дәслеп Махмуд Қашқарийдің “Девону луғат ит-турк” мийнетинде қолланыла баслаған.

К – фонемасы. Унсиз, тил арты, жабысыңқы “к” фонемасы Өтеш шайыр шығармаларында барлық позицияда жумсалған. Хәзирги қарақалпақ тилинде де бул жағдай усындай есапланған. Сөздің басында: кесапат, келин, кулки, кеўил, киси, кийим, келбет, ал ортаңғы позицияда: шәкер, теккуш, шәўкет, теккуш, шәўкет, ақырғы позицияда: көк, өтирик, көрк, тулк.

Қ – унсиз, кишкене тиллик жабысыңқы фонемасы шайыр шығармалары тилинде барлық позицияда қолланылған: қәлий, қарамық, куран, кулақ, қамыс, қылыш, қәхәр, қарын, қарақалпақ, қархара, ақыл, байтақ, қаралық, туяқ, булақ, балық, натық х.т.б.

Л – фонемасы да барлық орында жумсалған: ләўент, ладан, лап, ултан, булақ, муйирлик, дослық, дала, кулки, тымсал, доңзал, жол, самал, хадал, сақал, дақыл х.т.б. “Л” фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің барлық орнында жумсалады. “Л” фонемасы арқалы жасалған сөзлер қарақалпақ тили ушын тән кубылыс емес. Олар араб-парсы тиллери арқалы бизиң тиллерге кирип келген сөзлерде ушырасады. Бирақ, ол “Орхон-Енисей” жазба естелигинен баслап, “Орхон-Енисей” ден кейинги дәўирлердеги “девону луғат ит-турк” мийнетлеринен баслап қолланылып келмекте.

М – сонор, мурынлық, қос еринлик, жабысыңқы даўыссыз фонемаса да шайыр шығармаларында барлық позицияда жумсалған: мийрас, мешкей, муйрлик, намыс, тымсал, фәм, қарамық х.т.б.

Н – сонор, мурынлық, тил алды, жабысыңқы “н” даўыссыз фонемасы барлық орында өнимли қолланылған.

Қызығы сонда, “н” фонемасы “Орхон-Енисей”, “Девону луғат ит-турк” мийнетлеринде хәм хәтте XIX әсирдеги Бердақ шайыр шығармалары тилинде жеке сийрек жумсалған еди. Өтеш шығармаларында бундай сөзлер көпшиликти курайды. Бул тупкиликли туркий тиллерине тән кубылыс. Шайырдың дәрәтпелеринде төмендегише сөзлерде келеди: намыс, натық, надан, нәсият, нур, нәўбет, фаний, зиндан, келин, қарын, куран, ултан, шопан, ийшан, әрман, хан, душпан (душман), мәкан, шешен, арыслан, зиндан. Бул сөзлердің арғы этимологиясын алып қарасақ, олардың бәри бизиң тилимизде араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлер есапланады.

Ң – сонор, мурынлық, кишкене тиллик, жабысыңқы даўыссыз “ң” фонемасы хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы сөздің ортаңғы хәм ақырғы буўынларында келеди: аңқаў, доңыз, теңге, сиңли, теңиз, еңбек, маңлай, жеңге, тең, жең х.т.б.

Н.Н. Поппениң көрсетиўине қарағанда, туркий тиллериниң барлығында “ң” фонемасы сөз ортасында хәм соңында еки даўыссыз сестиң аралығында хәм дауыссыз сестен кейин қолланылады, ал дауыссыз сестен кейин қолланыў жағдайлары ата тилде де (праязык) ушыраспайды⁹. (Поппе Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. Сравнительная фонетика – Виесваден 1969 – С. 70).

П – фонемасы барлық позицияда жумсалады: пығлы, патша, пинхайын, пал, пәм, зулп, ғәрип, қып, найып, кесапат.

“П” унсиз, жабысыңқы дауыссыз фонема бурыннан берли қолланылып киятырған фонема болса да, бирақ ол барлық позицияда сийрек қолланылған.

Р – дауыссыз фонема да барлық позицияда ушырасады: рэхбәр, реже рэхэт, тыран, кара, бәрхә, кербаз, шайыр, бәхәр.

С – унсиз, тил алды, туўысыңқы фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің барлық позициясында жумсалса, Өтеш шайыр шығармаларында да өнимли жумсалады: сақал, сәўер, суў, сөз, сенлер, сәлем, садақа, сақшы, кесапат, намыс, мийрас, қыс, ис, жас, алғыс, ғарғыс х.т.б. “С” фонемасы айырым жағдайларда классик шайырларымыз шығармалары тилинде “ш” фонемасы менен алмасып та қолланылыў ҳалатларын көремиз. Мәселен: бас-баш, жас-йаш, х.т.б тунинде келеди.

Т – унсиз, тил алды жабысыңқы дауыссыз фонемасы барлық позицияда келеди: туяқ, тиреў, тән, тымсал, тарийх, тер, ата, салтанат, кесапат, ләўент, мурт, ат, хызмет, дәрт, от, дөхмет, ўақыт, салтанат, ғайрат, нәлет (нағлет), журт х.т.б.

Ф – унсиз, еринлик-тислик, жуўынсыңқы бул фонема негизи қарақалпақ тилинің тупкиликли фонемасы емес. Ол араб хәм парсы тилинен кирип келген. Хәтте ески жазба естеликлер болған “Орхан” жазыўларында да, Махмуд Қашқарий мийнетлеринде де жумсалмаған. Ең дәслеп бул фонеманы туркий әдебиятында Хожа Ахмет Яссаўий қолланған. “Ф” дауыссыз фонемасы “п” унсиз дауыссызы менен алмасып та жумсала береді. Бул жағдай Өтеш шығармаларында да ушырасады: фаный, фәриўар, фәм, Фархад, кәфесте (кәпесте), суўфы (суўпы) х.т.б.

“Ф” фонемасы ауслаут позицияда гезлеспейди.

Ў – сонор, қос еринлик, жуўынсыңқы, дауыссыз фонемасы анлаут позицияда сийрек, инлаут хәм ауслаут позициядаларда өнимли жумсалады: ўәде, ўақ (ўақыт), дуўтар, хаўаз, дәўлет, әлеўмет, туўша, дәўир, егеў, таяў, суў, қыслаў, жазлаў х.т.б.

Й – сонор, тил ортасы, жуўысыңқы даўыссыз фонема болып, ол шайыр шығармаларында барлық орында жумсалған: йаз(жаз), йуз (жуз), йол, йошып; сөздің ортасында: байтақ, хайўан, ийман, шайыр, тарийх, мийрас; ақырында: кәлий, фаный, мешкей х.т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде “й” фонемасы сөздің басында сийрек жумсалса, ал кубла диалектлерде од өнимли жумсалады. Бул фонема гейде “ж” фонемасы менен алмасып та қоллнылады. Көбирек классик шайырлар Әжинияз, Бердақларда гезлеседи.

Ш – фонемасы. Өтеш шығармаларында барлық позицияда жумсалады: шарўа, шайтан, шайыр, шәрият, Өтеш, шийрин, шешен, шуғыл, шөгир; ортанғы буўында: сыншы, торшы, ийшан, моншак, ешек, мақтаншак, кешиў, ғашыр; ақырында: қуўаныш, кеш, бийхуўш, аш х.т.б.

⁹ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Тошкент. “Фан”, 2006. – Б. 58.

Өтеш шығармаларында ушырасатуғын фонетикалық қубылыслар.

Дауыслы сеслер.

Элизия.

Өтеш шайыр шығармаларында бир қатар фонетикалық кубылыстар ушырасады. Сол қатарда элизия кубылысы, яғни дауыссыз сестердің сөздің құрамында тусип қалыуы жағдайлары гезлеседи. Олар тийкарынан қысық **у, ү, ы, и, е** хәм ашық **а** дауыссыз сестердің сөздің құрамында тусип қалыуы халатларында көринеди. Элизия кубылысына ушыраған сөзлер унли хәм унсиз, сонор, қоңсылас еки сөздің аралығында еки дауыссыз қатар келгенда тусип қалғанын көриүмизге болады. Мәселен: Сонда киси паркын шешкен, Айрылдам ул мене кыздан, Байдың кеўли малда боар, Ақлынды себепсищ шашарман болдың.

Жоқарыда айтып өткенимиздей ашық дауыссыз сестердің тусип қалыуы қатар келген еки сөздің арасында биреликли дауыссызлардың биреўиниң тусип қалыуында гезетиледи:

*Алғанының боқлап атасын,
Табалмаса да қатасын. (25-бет)
Көрсө жигит тәнде жаны узилер,
Илаж табалмаса көзи сузилер. (45-бет)
Бархә еңбегим болмас хеш,
Алалмадым душпанна өш. (49-бет)*

Барлық жағдайларда да қатар келген сөзлердеги бирдей сестер емес, ал жуўан-жиңишке болып келген сөзлерде де ашық дауыссыз тусип қалыуы жағдайы ушырасады:

*Азан менен турайық,
Боламекне дедм Сейт. (50-бет)*

Гейпара жағдайларда сөздің соңында дауыссыз сестердің тусип қалыуы халатлары ушырасады. Мысалы: Устинде бар елтир (и) тоны (27-бет)¹⁰.

Протеза.

Протезалық кубылыс шайыр шығармаларында аз санда ушырасады. Бул кубылыс сөз басындағы дауыссыз сестер алдында дауыссыз сестер қосылып айтылыуы хәм жазылыуы есапланады. Олар мына сөзлерде қолланылған: Бузылды усләйтип санам (23-бет). Усләйтип сөзи “солай етип” деген мәнидеги сөз болып, хәм протезалық, хәм элизиялық кубылысқа ушыраған. Хәзирги сөйлеу тилимизде рең, рахмет, рас, рет х.т.б сөзлериде шәртли турде қысық дауыссыз сестерди қосып айтамыз. Өтеш шайыр шығармаларында олардың жазылған формасы да ушырасады:

*Жақсылардан ат қалар,
Деген ырас нақыл көрдим. (22-бет)*

¹⁰ Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары. – Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1948. – Б. 27.

Дауыссыз сестер құрамындағы фонетикалық кубылыстар.

Өтеш шайыр шығармалары тилинде бир қанша фонетикалық кубылыстар ушырасады. Оларға диссимиляция, элизия, гаплоглология, протеза, эпентеза, эпитеза, метатеза, геминация кубылыстары киреди.

Диссимиляция. Тубир менен қосымтаның, буўын менен буўынның шегарасында қатар келген еки даўыссыз сестин жасалыў усылы, я жасалыў орны жағынан ямаса даўыс пенен шаўқымның қатнасы жағынан уқсас белгилериниң жойылыў кубылысы есапланады: Олар “г”, “ў”, қысық даўыссыз сестлерде гезлеседи: қатасын (қәтесын), төкилмес (төгилмес), пығлы (пейли), бағрымды (баўырымды), бәршасы (бәршеси), көңилинде (кеўлинде), хәсте (қәсте), зәрли (зерли), дәрғахында (дәрғайында), шәкер (шекер), келир (келер), суўфы (суўпы), бәдени (бедени), жийди (жейди).

Элизия.

Сөзде дауыссыз сестлердиң тусирилип қолланлыў жағдайы ушырайды: Куда (й) урған сен шерменде (“Шерменде” 36 –бет).

Гаплоглология.

Гаплоглология – сөздиң қурылысындағы бир буўынның тусип қалыў халаты есапланады. Шайыр шығармаларында бундай сөзлерди көп ушыратыўмыз мумкин. Мәселен:

Ол ўақ (ўақыт) Айдостың, ўаўты... (“Көрдим”. 20-бет”)

Нағып жүрсең шерменде? (“Шерменде” 32-бет”)

Сендей боң Қарунбай өтти... (32-бет)

Қәйерден (қайсы жерден) таптың минимди (“Шерменде” 34-бет”)

Қыйсық болмасын қыялық,

Ядыңда болсын сояғың (сол жағын) (36-бет)

Гаплоглология кубылысында сөзлердиң қурамындағы сестлер тек ортанғы буўынында ғана емес, ал ақырғы буўында да тусип қалады. Мысалы:

Қаранғы тун болда ма кеш,

Ақыл болсаң сөзимди шеш. (“Изимбет” 43-бет)

Өтеш шығармаларында гаплоглология кубылысның мәнили сөз хәм фейил сөз шақаплары қурылысындағы буўынлардың тусип қалыў жағдайлары уширасады. Жоқарыда айтып өткенимизде, гейпара ўақ-ўақыт, бақ-бахыт сыяқлы атлық сөз шақапларында, сондай-ақ фейил сөзлердиң қурамында қысқартып айтыў мақсетинде бир неше буўынлар тусирилип қалдырылады. Мысалы:

*Қарап отыр барлық аўыл,
Ескек тартып ай сап Қабыл.
(“Бес жигит” 50-бет)*

*Басып “хан хәмири” салықты,
Өтирик қып халыққа жайып анықты.
(“Болар”. 60-б)*

Сондай-ақ, дизбеклесип келген еки фейил сөз шақаплары да қурамында бир неше буўынлары тусип қалып, дәслепки фейил сөздиң бип буўыны менен кейинги фейилдиң бир буўынының қосылысыўынан фейил шақабы хызметинде де келиўи ушырасады:

*Уйде отыр атам баллар келер деп,
Мен сорлыға балық әкеп (алып келип) берер деп.*

Эпентеза.

Сөздің ортаңғы позициясында дауыссыз сеслердің қосылып келиуі эпентеза құбылысы есапланады. Өтеш шайыр шығармаларында энетешалық құбылысқа ушыраған сөзлер аз санда:

*Бираз-бираз жасым жетти,
Йығлай-йығлай есим кетти,
Ғаррылық ұақты жетти.
("Қорқаман" 57-бет)*

*Ойлан шайырн қаққа усынып йығлап
("Болар". 58-бет)*

Бұл мысалларыда "жылай" сөзине "ғ" унли дауыссыз фонемасы қосылып келген. Буннан басқа:

*Уйине алмайды мийман,
Дамолламыз Нуұратдийин.*

("Нуратдийин" 27-бет)

Бұл сөз Нуратдийин формасында емес, Нуратдин туринде келиу керек.

Геминация.

Шайыр шығармаларында фонетикалық құбылыстардың бири геминация құбылысы да ушырасады. Ол дауыссыз еки сестің қосарланып келиуі болып, қосық купылысында аз санда жумсалған:

*Нешшени хәр елге тен-тене етти,
Арзыұ-әрман менен қалдың Көк өзек*

("Көк өзек" 26-бет)

*Хожаназар жекке қалып журе алмай,
Ғарып-шаршап арсар болдың қолдаұлы.*

("Бердақ бақсыға жууап" 86-бет)

*Бұл мақсетке қосыл ғарры хәм жаслар,
Бұл айтқаным болса қырдан асарман.*

("Асарман". 76-бет)

Шайыр шығармаларында геминация құбылысы «ш», «к», «ғ», «ў» сыяқлы дауыссыз сеслерде байқалады. Қабатласқан дауыссызлар сөздің басында, ортасында хәм ақырында жумсалыуы жағынан бир қыйлы емес. Әдетте олар еки ямаса көп бууынла сөзлерде бууынлардың шегарасында ушыраса береді. Сөздің ортасында қабатласқан дауыссызлар жумсалыуы жағынан шекленбейді, ал сөздің ақырында шекленген халда жумсалады. Айырым илимпазлар туркий тиллеріндегі дауыссызлардың шекленген халда қолланылатуғынын айта келип, дауыссыз сеслердің қабатласыуы олардың интервокаль (дауыссылар аралығы) жағдайындағы турақлылығын тәмийн ететуғын қосымша усыл болады деп шамалайды.

Туркий тиллеріндегі дауыссыз сеслердің қабатласыуы мәселесінде тағы да бир өзгешеликти байқауға болады. Егер туркий тиллердің биреуінде дауыссыз сеслер қабатласқан (гемината) халында ушырасатуғын болса, басқа бир туркий тилде будай дауыссызлар дара туринде қолланылады. Сәккиз-сегиз, тоққыз-тоғыз.

Егер қарақалпақ, қазақ хәм өзбек тиллерин салыстырсақ, қабатласқан дауыссызлар өзбек тилинде басымырақ экенин көриўге болады. Қарақалпақ тилинде бул жағдай өзбек хәм қазақ тиллери менен салыстырғанда орташа орынды тутады¹¹.

¹¹. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дузилиги. – Нөкис «Билим», 1995. - Б. 98-100.

Жоқарыда көрсетип өткенимиздей, даўыссыз сеслер инлаут позицияда көбирек геминациялық кубылысқа ушырар екен:

Шайырлық дегенин маған фәриўар,
Әўўел (әўел) бастан бундай қыслет бар йурер.

(“Болар”. -бет)

Метатеза.

Өтеш шығармаларында сеслердиң орын алмасып қолланылығу жағдайы да гузетиледи: буўдай-бийдай, айналады-айланады, надан-ладан.

Даўыслы хәм дауыссыз сеслер курамындағы фонетикалық уқсаслықлар.

Өтеш шайыр шығармалары тилинде бир қатар фонетикалық уқсаслыққа ийе болған сеслер бар. Шайыр шығармалары тили хәзирги қарақалпақ әдебий тилинен оншемли парық қылмайды. Тек ғана айырым жағдайларда сөзлер қурылысындағы фонетикалық сәйкесликлерди уширатыўымызға болады.

Даўысды сесдерже төмедегидей сеслик сәйкесликлер бар:

а-ә. Тил арты, езиўлик “а” дауыслы сеси менен “ә” тил ортасы, ашық, ещиўлик, жиңишке даўыслы сесиниң сәйкеслик тәрәплери: қатасын-қатесин, хамалың-хәмел, әмел, сәйран-сайран, әнардай-анардай,

а-о. Тил арты, жуўан даўыслы сес тил арты, ашық, еринлик даўыслы сес пенен орын алмастырып келкди: алар-олар, аны-оны, ана-оған х.т.б.

а-ы. Жуўан “а” дауыслы сес пенен тил арты, ашық, езиўлик, жуўан дауыслы сесиниң сәйкеслик тәрәплери: қалас-қалыс, болыр-болар.

а-е. “А” даўыслы фонема тил алды, қысық, жиңишке даўыслы фонема менен сә”кес келеди: бәршасы-бәршеси, кемлға-камалға.

ә-е. Тил ортасы, қысық, ещиўлик, жиңишке даўыслы сеси тил алды, қысық фонема менен сәйкеслиги: зәлрли-зерли, бәдени-бедени, шәкер-шекер.

и-е. Тил ортасы, қысық, ещиўлик, жиңишке даўыслы сеси “е” фонемасы менен сәйкеслеседи: келир-келер, жийди-жейди.

у-а. Тил арты, қысық, еринлик, жуўан даўыслы фонемасы “а” фонемасы менен сәйкесликке ийе: болур-болар, толур-толлар х.т.б.

Дауссыз сеслердеги сәйкесликлер:

б-м. Қос еринлик жабысыңқы “б” дауыссыз сеси қос еринлик сонор “м” дауыссызы менен сәйкес: билен-менен,

к-г. Унсиз, жабысыңқы, тил арты “к” дауыссыз сеси менен унлли, жабысыңқы, тил арты “г” дауссызы менен сәйкес: төкилмес-төгимес, сәккизден-сегизден х.т.б.

ғ-қ. Унсиз, жабысыңқы “ғ” сеси менен унли, жуўысыңқы “қ” сеси сәйкеслиги: ядға-ядқа х.т.б.

ғ-ў. Унли, жуўысыңқа дауыссыз сеси менен “ў” сонор, жуўысыңқы сеси менен сәйкеслесіуі: бағрымды – баўрымды х.т.б.

қ-х. Унсиз, кишкене тиллик, жабысыңқы “қ” фонемасы менен “х” унсиз, кишкене тиллик, жуўысыңқы дауыссыз фонемасының сәйкеслиги: бахтын-бахтың, тухым-туқым.

х-й. Унсиз, көмекей, жуўысыңқы “х” фонемасының сонор, тил ортасы, жуўысыңқы дауыссыз “й” фонемасы менен сәйкеслик: дәрғахында – дәрғайында х.т.б.

ф-п. Унсиз, еринлик-тислик (лабиоденталь), жуўысыңқы “ф” фонемасы “п” унсиз, қос еринлик (билабиал), жабысыңқы фонемасы менен сәйкесликке ийе: суўфы-суўпы, қәфесте-қәпесте, фәм-пәм х.т.б.

ң-ў. Сонор, мурынлық, кишкене тиллик (увиляр), жабысыңқы дауыссыз “ң” фонемасы сонор, қос еринлик, жуўысыңқы “ў” фонемасы менен сәйкес: көңилинде-кеўлинде х.т.б.

м-н. Сонор, мурыңлық, қос еринлик, жабысыңқы “м” дауыссызы “н” сонор, мурынлық, тил алды, жабысыңқы сеси менен сәйкеслиги душман-душпан х.т.б.

м-п. “м” фонемасы “п” фонемасы менен сәйкес: етмесе-етпесе.

й-ж. Сонор, тил ортасы, жуысыңқы дауыссыз “й” сеси “ж” унли, тил алды, жуўысыңқы дауыссыз сеси менен сәйкес: йуер-журер, йығлатқан-жылатқан, йурдим-журдим, йолында-жолында х.т.б.

я-ж. “Я” фонемасы “ж” унли, тил алды жуўысыңқы дауыссыз сеси менен сәйкес: яз-жаз, яқшы-жақсы, ярғанат-жарғанат, яшқа- жасқа х.т.б.

Өтеш шайыр шығармаларында мине усы сыяқлы фонетикалық ұқсаслыұлар ушырасады.

II Бап. Шайыр шығармалары тилинің морфологиясы.

Морфология – сөзлердің құрылысын изертлейтуғын грамматиканың ең бір тарауы. Онда сөз хәм сөз формалары, сөзлердің лексика – грамматикалық жақтан сөз шақаптарыын бөлиниўи хәм олардың морфологолиялық категориялары уйрениледі¹¹.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде сөз шақаптары лексика-семантикалық, функциональ-семантикалық өлшемлеринде тийкарланған халда төмендегише турлерге бөлинеди.

I. Мәнили сөз шақаптары: 1)атлық. 2)келбетлик. 3)санлық. 4)алмасық. 5)рәўиш. 6)фейил. 7)баянлаўышлық сөз шақабы Булардың дәслепки бесеўи атаўыш сөзлер деп аталады. 8)Көмекши сөз шақаптары: тиркеўши, дәнекер, жанапай. Булар толық лексикалық мәниге ийе емес хәм гәп ағзасы хызметинде атқара алмайды. Олар басқа сөзлер менен бирге қолланылып көмекши грамматикалық хызметлерди атқарады. 9) Модал сөзлер.10) Таңлақ. 11) Емиклеўши сөзлер.

Өтеш шайырдың шығармаларын изертлеп қарағанымызда олардың курамындағы мәнили хәм көмекши сөзлерде айырым парықты есапқа алмағанда, хәзирги қарақалпақ тилинен айтарлықтай өзгешеликлерге ийе емес. Буны биз хәр бир сөз шақабына арнаўлы тоқталып өткенимизде көриўмизге болады. Жумысымыздың морфология бөлимин кейинги дәўирдеги көз-қараслар, грамматикалық бөлиниўлерге тийкарлан қалда алып қараймыз.

Атлық.

Атлықлар – лексика-семантикалық белгиси бойынша зат хәм затлық мәни билдириўши сөз шақабы. Атлықлар сан, тартың сеплик хәм бетлик формалары менен өзгередиди.

Сондай-ақ, атлықлар сөз жасалыў системасында өзине тән өзгешеликлерге ийе болады. Атлықтың сөз жасаўшы-шы/ -ши, -шылық/ -шилиқ, -лық/-лик, -ма/-ме х.т.б аффикслери арқалы тек атлық тек атлық сөзлер жасалады: балықшы, қамыслық.

Атлықлар лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксислик усыллар жәрдемінде жасалады.

Атлықтың морфологиялық категориялары. Сан категориясы.

Атлық сөз өзиниң мәниси хәм формасы жағынан бирлик хәм көплик мәнилерди аңлатады. Өтеш шығармалары тилинде атлықтың бирлик сан категориясы хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы морфологиялық көрсеткишлерсиз тубир арқалы аңлатылады. Көплик форма –лар/-лер аффикслери арқалы жасалады. Ал айырым сөзлер грамматикалық көрсеткишлерсиз көпликте

билдирип, қосымша стилистик мәнилереде билдиреди. Шайыр шығармасында ушырасатуғын **-лар/-лер** аффикси тубирдеги дауыссыз сестің жууан ямаса жиңишкелигине карай жалғанып келеди. Мәселен:

Ойлағанда кеулим тасарлар бәрхә (62)

Қызлардың ишинде ғумшалы гулдей (44)

Тилде гейпара көплик қосмталарысыз көплик мәни билдириуши сөзлер де ушырасады. Олар бирлик санда турса да, мәнилик жақтан көплик мәниге ийе. Өтеш шығапмалында бундай сөзлер де қолланылған.

Тилге келсе, адамзатты тайлаған,

Халықты булдирип қолын бийлаған. (25)

Ақыл-хуушын халайыққа жетирди,

Әрман менен Жийен өтти дуньядан. (94)

¹¹ Дәудетов А. Дәудетов М. Қужайюергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыу. Морфология. – Нөкис. “Билим”, 2010, - Б. 83.

Қарақалпақ тилиндеги жәмлеуши, затлық атлықлар, сондай-ақ жуп хәм тәкирар атлықлар өзиниң семантикасы бойынша жыйнақлау, улыуымалық, көплик мәнилерин аңлатады: уйир, арпа, бийдай, шаш, қазан-табақ, айдын-айдын х.т.б ¹². Мәселен:

Мениң сөзим халайыққа мәлимди,

Қосық айтып көрдим сондай халымды.

(“Болар” 62-бет)

Намазына халық қалмай жыйналды...

(“Өтти дуньядан” 97-бет)

Сондай-ақ, шайырдың шығармаларының тилинде араб тилинен сол тилдеги көплик формасы менен бирге өзлестирилген сөзлер ушырасады: аўхал-қал (15-бет), мал-дунья (17-бет), ел (21-бет).

Өтеш шайырдың шығармаларында бул аффикслерден басқа **-ат (-т)** аффикси хәм **-ан, -ен** аффикслери ушырасады:

Елатым муйтенди; Өтешдур атым... (25-бет)

Ултанында ат шабысып қағысты... (25-бет)

Тартым категориясы.

Өтеш шайыр шығармаларында қолланылған тартым формалары хәзирги қапақалпақ тилиндеги тартым аффикслеринен хеш қандай парқы жоқ. Хәзирги қарақалпақ тилинде тартым категориясы уг турлиусыл менен аңлатылады: а) морфологиялық, б) морфология – синтаксислик, в) синтаксислик.

а) Морфологиялық усыл мене аңлатылғанда тартым аффикслери тартымланатуғын предметтиң атамасына жалғанады, ал оның ийеси айтыламайды:

Бирлик сан:

-ым/-им/-м

-ың/иң/-ң

-ы/-и

Көплик сан:

-мыз/миз, -ымыз/-имиз

-ыңыз/-иңиз, -ңыз/-ңиз

-сы/-си

Бул аффикслерди Өтеш шығармаларында қалай қолланылғанлығын көріп өтеміз.

Халқы ушын тамам сөздің изини, (16-бет).

Уйінде сонша малы көп,

Қатардан асқан халы көп,

Жеўге соншелли наны көп,

Сондадағы жоқ яңлыды. («Яңлыды». 17-бет)

Адам кескини келмесе, («Көрдим» 20-бет)

Хаўазсасы болған жақсы, («Көрдим» 20-бет)

Сонда да сөзлери тири, («Көрдим» 21-бет)

Төкилмес ишимде қасте, («Әрман менен» 24-бет)

Көк өзек жерлери өнім бергендей, («Көк өзек» 25-бет)

Жерлери аңқыған хош ийис гулдей (25-бет)

Көк өзек бойлары – шарўа жайлары,

Қоныс басты ата-баба зурияды, (25-бет)

Жаўлаўым Көк өзек қыялай көштим, (26-бет)

Ойламастан өлимиңди,

Жойыў ушын билимиңди,

Анаў куни келиниңди,

¹² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы Жуўаплы редактор. М. Дәўлетов. – Нөкис. “Билим”, 1994. – Б. 118.

Әуереледің, Нуўратдийин. («Нуўратдийин.» 29-бет)

Уйиңде бар бир қызыңыз. (29-бет)

Бул исиң аўылға улги. (29-бет)

Қамысы жоқ көп-көмбек бәриси таза. (78-бет)

Еки инисиң байлап берип Айдосың. («Бердақ бақсыға жуўап» 87-бет)

Аяғыма салды яратқан матаў (“Жетермен” 79-бет)

б) Бартымлық мәни морфологиялық-синтаксислик усыл менен аңлатылғанда тартымланыўшы предметтиң аты тартым аффиксин, ал оның ийеси (субъект) ийелик аффиксин кабыл етеди.¹³

Бир нешиениң пайманасы жеткенди, (“Дәркар” 15-бет)

Заманның қыслети хош қылмас ўақтың, (15-бет)

Гәптиң парқыны билмесе, (“Көрдим” 20-бет)

Ол ўақ Айдостың ўақты,

Атасының тутып жолын (20-бет)

Мениң кеўлим ўайран болар (“Болар” 24–бет)

Перзенттиң дағы зияда. (24-бет)

Көзимниң жаслары иркилмей кетти (26-бет)

Бейиштиң жолын төтелеп, (“Нуўратдийин” 29 –бет)

Заманның рәўишин сөйлемес қалып (96-бет)

Қызы-кәтқудаңның ықары жоқты. (“Бердақ бақсыға жуўап” 89-бет)

Бундай усылда жасалған мысаллардың мәни жуда көп.

в) Синтаксислик усыл менен тартымлық мәни еки формада билдириледі:

1) прежметтиң ийесин билдириўши сөз аффикссиз қолланылады да, ал тартымланатуғын предмет атамасы тартым аффиксин қабыл етеди:

Мына теңиз музды елди қырады. (79-бет)

... Киси аты тершил болар,

Киси кийими киришил болар, (“Ақыл алма” 65-бет)

Қапылған соң дунья жузи (“Бес жигит” 51-бет)

Тартым қосымтасының биринши хәм екинши бет көплик турм де гезлеседи. Мысалы:

Аўыл алыс, шалгай болды жеримиз,

Көринди жаға менен елимиз,

Қырар болды қудай мына көнимиз,

Енди қалай аўылыма жетермен. (“Жетермен” 78-бет)

Өтеш шығармаларын оқып отырып тартым категориясының морфологиялық усылда жасалығуында **-ныки/-ники** аффикси өнимсиз қолланылған:

Асқан билим, өнери көп,

Өзиники өзине жөп. (“Көрдим” 22-бет)

Қысқаша айтқанда, Өткеш шығармаларында тартым аффикслериниң дерлик бәри қолланылған.

^{13.} Насыров Д; Доспанов О; Бекбергенов А; Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис. «Билим», 1995. – Б. 130.

Сеплик категориясы.

Сепликлер атлықда ямаса атлықласқан сөзлерге жалғанып басқа сөзлер, гәплер менен байланысын билдиреди. Хәзирги қарақалпақ тилинде алты сеплик бар. Олар көплик хәм тартым аффикслеринен соң жалғанады. Туркий тиллеринде семантикалық хәм грамматикалық қәсийети хәм хызметине қарай сепликлер деп еки топарға бөлинеди.

Грамматикалық сепликлердиң топарына атаў, ийелик хәм табыс сепликлери киредие.

Кенислик сепликлер – барыс шығыс, орын сепликлери гәпте хәр қыйлы грамматикалық мәнилерди аңлатады.^{14.}

Атаў сеплиги.

Шайырдан шығармаларында атаў сеплиги өзиниң арнайлы формалық көрсеткишине ийе болмай, гәпте синтаксислик хызмети жағынан баслаўыш, анықлаўыш, баянлаўыш хыщметин атқарады.

а) Гәпте баслаўыш хызметинде жумсалады: Келбети келмес ладанның. (“Қарыз алма” 65-бет)

Қызлар ормалаын орап басына (“Қызлар” 45-бет)

Биреў етер гәрипсең деп устемлик (“Болар” 61-бет)

Шайырлық дегениң маған фәриўар. (“Болар” 61-бет)

б) Анықлауыш хызметин атқарады:

Адамлық минези болмаса, (“Ур” 69-бет)

Бердақ пенен халық дус етти,

Әжайып жақсы ис етти, (“Сәүмеймен” 74-бет)

Мен отырман қалың қона қамыста (“Жетермен” 78-бет)

в) Қоспа баянлауыштың қурамында қолланылады:

Әкең Ғарға ылақаға жем болды,

Ал, алағой сазан балық ем болды (“Бердақ бақсыға жууап” 84-бет)

Оннан кейін қолдаулы да ел болды (86-бет)

Көп узамас, қыс кетер, хәм яз келер (“Дәркер” 15-бет)

Атау сеплиги басқа сепликлер үшін гәпте тийкар хызметн атқарады. Атау сеплиги туркий тиллеринде хәр қыйлы ататмалар менен атайды: Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Н.Р. Диреекхва “тийкарғы сеплик”, Н.К. Дмитриев “белгисизлик сеплик”, А.Р. Поцелювский “абсолют сеплик”, К. Атаев “аффиксиз сеплик” хәм т.б туринде атайды.

Ийелик сеплиги.

Шайырдың шығармаларында ийелик сеплигиниң хәзирги қарақалпақ тилинде бар болған **-нын/-ниң, -дың/-диң, -тың/-тиң** вариантлары ушырасады: Ийелик сеплиги гәпте анықлауыш хызметин атқарады. Хәзирги қарақалпақ тилинде ийелик сеплиги еки формада жасалады:

1. Ийелик сеплигиниң аффиксли формасы;
2. Ийелик сеплигиниң аффиессиз формасы.

¹⁴ Дәулетов А; Дәулетов М; Кудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Морфология. – Нөкис. «Билим», 2010. – Б.102.

Ийелик сеплигиниң аффиесли қолланылған турине төмендегилерди мысал етип айтыу мумкин:

Кулишардай әкеңниң талабын қуудың, (“Бердақ бақсыға жууап” 85-бет)

Қызы-кәтқудаыңның ықрары жоқты, (89-бет)

Айра тустың ел-журтыңнан дегенде (“Өтти дуньядан”)

Қобыз услаганның, дуұтар алганның,

Мерекеде қарақалпақта болганның,

Ат дизгизинниң басын жолға салганның,

Алды болып Жийен өтти дуньядан (95-бет)

Заманның рәуишин сөйлемес қалып (96-бет)

-дың/-диң:

Нешише адамлардың кеуилин сақлап,

Бердақ еди шайырлардың данасы. (“Өтти дуньядан 101-бет)

Кемалардың хаялын бузған. (“Нуратдийин” 28-бет)

Тақыр көлдиң утаналрын суу алды. (“Көк өзек” 26-бет)

Шайыр Өтеш айтты хактын сөзини.

Тәғдирдің жазғанын җеш буза алмас. (“Өтти дуньядан” 101-бет)

-тың/-тин:

Ҳалы қыйын болып бийшара халықтың («Дәркар» 15-бет)

Құрбанлықтың барлық көнин (“Нуўратдийин” 27-бет)

Тыңласаңыз халықтың жолып тутарман. (“Өтти дуньядан” 96-бет)

Бердақтың табытын бәри айналып (99-бет)

Қалмай келди халықлары Қоңыраттың,

Есабы жоқ ашамайлы – қияттың (101-бет)

Ҳақтың хәмири деп бар сөзди салың.

Шәңкилдектің палауы тесип баратырма. (“Қәдир молла” 82-бет)

Иним, гәптиң парқын сора. (“Шерменде” 34-бет)

Бейиштиң жолын тәтелеп (“Нуўратдийин” 29-бет)

Гәриптиң алмас пәтасын (“Болар” 24-бет)

Перзенттиң дағы зияда.

Шайыр дәрәтпелеринде ийелик сеплигиниң жасырын турде қолланылыуы да гезлеседи.
Мысалы:

Душпан дузағына болдың гириптар. (“Не қылдың” 39-бет)

Қарақум ийшаны халықтың дәрман. (“Бердақ бақсыға жууап” 88-бет)

Әжинияз еди шайыр сарасы. (97-бет)

Сөзине ийилди адам баласы,

Улги алдаи Жийен жырау сөзинен,

Душпан ишин гыж-гыж қылып қайнетип. (98-бет)

Әлбетте, бул аффикслер бубирдің унли хәм унсиз ямаса сонор дауыссыз сеслрге питиуине қарай жалғанады.

Барыс сеплиги.

Тийкарғы аффикслери: -ға/-ге, -қа/-ке, -на/-не, -а/-е

Шайыр лирикаларында бул аффикслердің барлығы теңдей қолланылған. Хәхирги әдебий тилден җеш қандай парық қылмайды:

-ға/-ге:

Бул дуньяға шығып сапа сурмесең (“Дәркар” 15-бет)

Сәккизден келдим тоққызға (“Көрдим” 19-бет)

Йуржим йошып келсем жазға,

Мегзедим зая жулдызға.

Атын құлпыға жаздурған. («Көрдим» 20-бет)

Жарлыға перзент керекти,

Байларға дунья керекти. («Болар» 24-бет)

Қара жерге қазық қылып қақпасаң («Дәркар» 15-бет)

*Бул халық барып бизге кулди («Көрдим» 21-бет)
Кейингиге кулки, я улги болар. («Болар» 21-бет)
Сезгенлерге қызық болса. («Сәўмеймен» 72-бет)
Сөзлери бизлерге, халыққа улги болап («Болар»62 -бет)*

-қа/ке:

*Еркин жайнап азатлыққа шықпасаң («Дәркар» 15-бет)
Адамзатқа салып тезди, («Яңлыды» 17-бет)
Бирден келдим еки яшқа,
Не саўдалар тусту басқа,
Қонып гаргадай ағашқа, («Көрдим» 19-бет)
Жағдайын орысқа айтып, (21-бет)
Халайыққа дослық сөзди. («Ақыл алма» 68-бет)
Хәзиректе сәлем берсе («Қорқаман» 56-бет)
Ер жигитке намыс керек, ар керер, («Дәркар» 15-бет)*

Барыс сеплигиниң бул аффикслери жудә өнимли қолланылғанлығын көриўмизге болады. Буннан басқа **-на/-не** аффиксли тури де көпшиликти курайды:

*Қара жер астына туспегиң дәркар, («Дәркар» 15-бет)
Жалынарлар қәўми-қардаш,
Булардың да аўзына ур... («Ур» 69-бет)
Сексеўил қозына аяқ басарман. («Асарман». 76-бет)
Дәнесине қуўат, сәўер яр керек,
Солардың бәрине рәхбәр керек, («Дәркар»1 5-бет)
Ўәдесине тайын келмес. («Яңлыды» 17-бет)
Хийўалы елине қайтып, («Көрдим» 21-бет)*

-а/-е:

*Мениң өлгенлигим анама батып («Бесжигит» 54-бет)
Бейиштиң жолын төтелеп,
Келиниңг өкпелеп. («Нуўратдйин» 29-бет)*

Барыс сеплиги гәпте толықлаўыш хәм пысықлаўыш хызметин атқарады.

Табыс сеплиги

Өтеш шығармаларында табыс сеплигиниң де хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалатуғын турлери актив қолланылады. Табыс сеплигиндеги атлықлар гәпте тек фейил сөзлердин басқарыўында келип, ис-хәрекеттиң тиккелей объектин аңлатады. Гәпте туўра толықлаўыш хызметинде келеди. Ол да ийелик сеплиги сыяқлы аффиксли хәм жасырын формада келеди. Шайыр дәретпелеринде табыс сеплигиниң атлық сөзлерге жалғанып, ашық халда қолланылған турин көрип шығамыз:

*Жермен залымларды хатқа салайын, («Көк өзек» 25-бет)
Ол шегип жур уўайымды,
Бес жыл орды буўдайынды,*

*Ойла ақмақ қудайыңды,
Назып журсең, шерменде? (“Шерменде” 32-бет)*

*Жумсадың мениң инимди,
Қәйерден таптың минимди?
Келтирер нәлет жинимди,
Хайўаннан жаман шерменде. (34-бет)
Халықты жылатып малын сойдырып, (“Болар” 60-бет)
Усы атақты алып бәрқулла. (“Қорқаман” 57-бет)
Ескекти булар сермеді. (“Бес жигит” 50-бет)
Алмасты жонарға болмаса егеў (“Қыздар” 44-бет)
-Аға бегдер бул ешекти ким алды? (“Не билдің” 38-бет)
Рас гәпти жалғын етсе,
Өтирикти ырас етсе. (“Ур” 69-бет)*

-ны/-ни:

*Жармадан басқаны бир ишкениң жоқ, (“Қәдир молла” 82-бет)
Қобланды қупыя айтты дуньяда,
Едигени бәржсай етти қолға алып. (“Өтти дуньядан” 93-бет)
Патшаны жаманлап қолынан қашып (“94-бет”)*

Табыс сеплиги гейпара жағдайларда жасырын халында келеді. Буны тек контекст арқалы анықлауға болады:

*Қобыз услаганның, дуўтар (ды) алғанның. (“Өтти дуньядан” 95-бет)
Билсе де, билмесе де ийман (ды) уйирип, (“Болар” 59-бет)*

Табыс сеплиги тусип қалыуы сол қатардағы қосықтың рифмасына, қатардың бууын санына да байланысly болады.

Жоқарыда айтылған табыс сеплигинің турлери менен бирге шайыр шығармаларында ески өзбек тилинің –ны/-ни аффиксли формасы да қолланылады:

*Шайыр Өтеш айты ҳақтың сөзини, (16-бет)
Пәске тутып тәрийп етер өзини,
Халқы ушын тамам сөздің изини,
Бәрқулла айтыўға шайырға дәркәр.*

Шығыс сеплиги.

Шығыс сеплигиндеги атлықлар ис-хәрекеттің шыққан орнын, заттың неден силенгенин билдиреди. Өтеш шығармаларында шығыс сеплигинің хәзирги тилимизде қолланылып журген турлери қолланылады:

*Қатардан асқан халы көп (“Яңлыды” 17-бет)
Көлдеги хәм уйрек-ғаздан
Ялғаншыдағы мураздан,
Айрылдым ул менен қыздан. (“Әрман менен” 23-бет)
Асыў-асыў асыўлардан асарман (“Асарман” 76-бет)
Әрман менен Жийен өтти дуньядан (“Өтти дуньядан” 94-бет)
Бизден бурын нешше адам өткенди (“Дәркар” 15-бет)
Бирден келдим екки яшқа,*

Сәккизден келдим тоққызға (“Көрдим” 19-бет)
Қәйерден таптың минимди? (“Шерменде” 34-бет)
Көшер болсаң кешиүден кеш (37-бет)
Шыдамай ақ бөзден бухары жағаң (“Не қылдың” 39-бет)

-нан/-нен:

Хан қасынан алған орын, (“Көрдим” 20-бет)
Басыңнан дәұраның тайды Көк өзек (“Көк өзек” 25-бет)
Сарғыш енди таяғынан жузине, (“Не қылдың?” 39-бет)
Алалмадым душпаннан өш, (“Яңлыды” 49-бет)
Меннен көрер де қорқаман, (“Қорқаман” 56-бет)
Күн-күннен атамның дәхметі артып, (“Бес жигит”, 54-бет)
Шийриннен шәкер тиллери, (“Гулзийба” 47-бет)
Бир исиңнен бир исиң зыят, (“Шерменде” 31-бет)

-тан/-тен:

Баықтан басқа көрмеген, (“Изимбет” 41-бет)
Бул атақтан жургил аман, (“Шерменде” 35-бет)
Байлықтан хасла миниң жоқ (31-бет)
Құртлаған көптен құлағы, (“Болар” 24-бет)

Шығыс сеплигинің бул аффикслери ески туркий жазба естеликлеринен баслап қолланылып келеди.

Орын сеплиги

Орын сеплиги кимде? Неде? Қаяқта? Қаерде? Сораўларына жуўап берип, заттың ямаса ис-хәрекеттиң орнын билдиреди. Шайыр шығармаларында орын сеплигинің -да/-де, -та/-те,

Жетпесе дуньяда өлиўиң дәркар, (“Дәркар” 15-бет)
Бул заманда адамлардың, (“Яңлыды” 17-бет)
Сыртында малдың аласы, (“Әрман менен” 23-бет)
Ултанында ат шабысып қағысты, (“Көк өзек” 25-бет)
Қолымда орағым көллерге тустим, (26-бет)
Жол журиўге маңлайында көзи жоқ, (“Бес жигит” 53-бет)
Устинде жақсы кийим жоқ,
Ермекбайдың үйинде,
Аты қарақалпақ бийинде, (“Яңлыды” 18-бет)
Кейнимде қалмады туяқ, (“Әрман менен” 23-бет)
Көлде хәдийсе қайық көрдим, (“Көрдим” 22-бет)
Бқұтыяр өзинде болса қызлардың, (“Қызлар” 44-бет)

-та/-те:

Мен ойланып көрсем жаға алыста,
Мен отырман қалыу қопа қамыста,
Бала-шағам отырмекен жағыста, (“Жетермен” 78-бет)

Өрбетте болда гәр бақысы (“Көрдим” 20-бет)

Сеплик категориясы аффикслер, тиркеуишлер аркалы хәм сөзлердиң қатар тәртиби аркалы аңлатылады. Дунья тиллеринде атлықтың сеплик жалғаулары көп граммемалы ямаса еки граммемалы болып келиуи, ал айырым тилинде жигирма еки, эстон тилинде он төрт, рус тилинде, сондай-ақ қарақалпақ тилинде алты сеплик бар. Ал англиз тилинде еки сеплик бар¹⁵.

Атлықлар булардан тысқары бетлик категориясына да ийе. Биз бул жұмысымызда бетлик аффикслериниң Өтеш шығармаларында қолланылуы өзгешелигин де анализлеймиз.

Бетлик категориясы. Предикативлик аффикслр.

Бетлик аффикслери тийкарынан атлықлар, субстантивлескен келбетлик, санлық, алмасық хәм басқада сөз шақаплары баянлауыш хызметинде келген ўақытта соларға жалғанады. Хәзирги қарақалпақ тилинде бетлик аффикслери бирлик хәм көплик формада қолланылады.

Бирлик сан:	Көплик сан:
I. -ман/-мен, -мыз/ - миз	-лармыз/-лермиз
II.-саң/-сең, -сыз/-сиз	-ларсыз/-лрсиз
III.Нульлик форма	---//---

Өтеш шайыр шығармаларында қолланылған бетлик аффикслери хәзирги қарақалпақ тилинен парық қылмайды:

Бендемеспен бир кун уйинде жатқан, («Жетермен» 79-бет)

Бетлик аффиксиниң I бет бирлик саны (-пен) тек ғана бир жерде жумсалған. Оның басқа вариантлары ушыраспайды. Бетлик атлықлар баянлауыш ўазыйпасында келгенде, бетлик алмасығынан болған баслауышты талап етеди хәм оның менен I-II бетлерде келисип байланысады:

Айтқан гәпке кәриң келмес,

Адамсаң ба парқын билмес, («Шерменде» 35-бет)

Сен де бир қалған жамансаң,

Бирақ дәўлетли байсаң,

Ашлардан жаман қусайсаң

Пызлық қашқан сен шерменде. (36-бет)

Биреў етер гәрипсең деп устемлик, («Болар» 61-бет)

Бөтеке бетлисең бирақ зор мурын, («Бердақ бақысыға жуўан» 90-бет)

Бетлик аффикслериниң II бет –саң/-сең формасы шайыр лирикаларында жудә аз санда ушырасады.

Орта Азиялық туркий әдебий тилинде III беттеги атлық хәм субстантивлескен сөзлер баянлауыш хызметинде жумсалғанда предикатив аффикслери менен байланысқан.

15. Дәулетов А. Тил билими тийкарлары. – Нөкис. «Билим», 2007. – Б. 152.

Шайырдың дөретпелеринде хәзирги келер мэхәлдин –туруп/-дуруп фейиллериниң қысқарған формасы -дур/-дүр, -тур/-түр, -ды/-ди аффикслери колланлған. Бул аффикслер фейил, атлық, келбетлик, рәуиш, модел сөзлерге жалғанып келип жасалған.

-Дур/-дүр аффиксиниң атлыққа жалғанып келиуи:

Пасық шугыдың сөзине-

Дараматдур Нуўратдийин. («Нуўратдийин» 30-бет)

Белиңе мәдетдур, дизеңе қуўат, («Болар» 58-бет)

Туўысқан адамлардур ҳасылы-заты, («Бердақ бақсыға жуўан» 84-бет)

Келбетлик сөз шақабына жалғанып келиуи:

Жетимлик жамандур басқа уўайым, («Болар» 61-бет)

Мениң ойым усындайды, («Ур» 70-бет)

Дуньяның дәрти малимди, («Сәўмеймен» 74-бет)

Рәуиш сөз шақабына жалғанып келеди:

Устинде бар елтири тоны,

Айта берсем көндир мини, («Нуўратдийин» 27-бет)

Модал сөзлерге жалғанады. Яғный, болымсызлық мәни аңлатыуши сөзлерге:

Нуўратдийи бәле киси,

Адам менен жоқдур иси, («Нуўратдийин» 28-бет)

Фейил сөзлерге жалғанып, баянлауыш хызметин атқарады:

Бизден бурын нешише адам өткенди,

Жылай-жылай әрман билен кеткенди,

Бир нешишениң пайманы жеткенди, («Дәркар» 15-бет)

Бизден бурын нешише шайыр болганда,

Қагаз бенен сөзиң хатқа салганды, («Бердақ бақсығы жуўан» 90-бет)

Алмасық сөз шақабына жалғанып келип жасалады:

Сениң кеўлиң недур дарядай тасқан? («Бердақ шайырға жуўан» 84-бет)

Атлықлардың болымсызлық формасы.

Атлықлар өзине толықсыз фейиллерди дизбеклестирип сол объекттиң болымсызлығын аңлататды. Толықсыз фейиллер емес, жоқ сөзлери арқалы жасалады. Өтеш шығармаларында сийрек хаталарында атлық сөзлерге емес фейилиниң дизбеклесип болымсызлық мәни аңлатып келиуин ушыратыуымызға болады:

Тилге келе Жийршеден өтирди,

Душпан емес достың кеўлин питирди, («Өтти дуньядан» 94-бет)

Оның сөзи сөз емес,

Оның көзи көз емес, («Қарыз алма» 68-бет)

*Бул-адам емес, мал емес,
Хәр не қылсаң уят емес,
Кемлик болса кәмәр емес,
Буларға жақсылық қылма. (67-бет)
Жол журиўге маңлайында көзи жоқ,
Мәни излесе, изертлесе изи жоқ,
Хабар берер жолдасым жоқ, өзим жоқ,
Ата-анама бир хабарым болмады («Бес жигит» 53-бет)
Енди сөз жоқ ата-ана өлемен, (55-бет)*

*Жигитлер бириксең алмас жаўын жоқ,
Жигитлер бириксең питпес даўың жоқ,
Хеш уақытта ойланбасаң саўың жоқ,
Ойлансаң, бириксең таўдан асарсаң («Асарсаң» 76-бет)*

Болымсыз атлықлар гәпте көбирек баянлаўыш хызметинде келеди.

Атлықлар булардан тысқары гәпте белгили ямаса белгисиз болып келиўине қарай анықлылық хәм анықсызлық категориясына да ийе:

Анықлылық хәм анықсызлық категориясы.

Шайыр шығармаларынад жумсалған атлық сөзлерде анықлылық хәм анықсызлық төмендеги усыллардың жәрдемінде жасалған:

а) Анықлылық тартым жағаўлары арқалы аңлатылады:

*Кулақ салып тыңлаң дослар сөзимди,
Анадан туўғалы ашпай көзимди. («Өтти дуньядан» 92-бет)
Қара пулық кисеңде жоқ
Көзиң көрип билсең де жоқ («Изимбет» 42-бет)*

б) Ийелик сеплиги хәм табыс сепликлериниң ашық жалғаныўы арқалы жасалады:

*Алпамысты алты жыллар ойланып, («Өтти дуньядан» 93-бет)
Жақсылардың сөзлери бар шекердей,
Жаманлардың сөзи ашшы зәхәрдей, («Бердақ бақсыға жуўап» 91-бет)*

в) Анықсызлық атлық сөзлердиң алдында «бир» сөзиниң ямаса белгисизлик алмасықларының дизбеклесиўи арқалы аңлатылады:

*Қолдаўлыда не биреўлер зор болды (89-бет)
Халыққа бир күни хабар келди, («Бердақ бақсыға жуўап» 86-бет)
Биреў етер гарипсең деп устемлик, («Болар» 61-бет)
Биреўлер бек болды, биреў жоқ болды,
Биреўлер шер болды, биреў оқ болды,
Биреўлер аш болды, биреў тоқ болды. («Болар» 59-бет)*

Атлықларда жыныслық мәниниң аңлатылыўы.

Жыныслық мәни атлықтарда үш түрлі жол менен аңлатылады. Жыныслық мәни түркі тілдерінде грамматикалық категория ретінде қолланылмайды. Себебі, атлықтарда жыныстың (род) өзін тән арнаулы грамматикалық көрсеткіштері жоқ. Гейпара атлықтар семантикалық мәнісі, айырылмалары грамматикалық көрсеткіштері бойынша ғана жыныслық мәни аңлата алады. Бірақ, адам хәм жанлы мақлұқтарды, жәниўар хәм қуларды билдиретуғын көпшилик атлықтар жыныслик белгисине қарай бир-биринен ажыралады.

1) **Лексикалық-семантикалық усыл.** Бул усыл бойынша атлықтар лексика-семантикалық белгисине қарай белгилі бир жынысты билдиреди. Олар туўысқанлық қатнас, уй хәм жабайы хайўанлардың, қулардың атамаларын билдиреди. Шайыр шығармаларында бундай атлықтар жудә көпшиликти қурайды: ул, қыз (23,44), перзент (44), бала (44), ата-баба (25), келин (29), еркек (33), әке (34), ини (34), хаял (36), жигит (36), дайы (38), жийен (38), қатын (42), жеңге (45), ата-ана (53), шеше (85), ана (92), ата (92), қарындас (95).

Шайырдың «Бес жигит» қосығында «перзент» мәнісін беріўши «туяқ» туўысқанлық атамадағы атлық қолланылған:

*Шым-шырқадай қыз болса да балам жас,
Кейинимде мениң туяқ қалмадым (53-бет)*

Айырым уй хайўанлары хәм қулардың атамаларын билдиретуғын атлықтар да жумсалған: мал (17), ылақ (24), ешек (38), қарамал (83), өгиз (83);

Қулар: өрдек (26), ғаз (26), қаршыға (92).

2) **Морфологиялық усыл.** Бундай усыл адам атларының қурамындағы аффикслер арқалы аңлатылады. Жыныслық көрсеткіштерде ер адам атларының екінші сыңары, көбінесе –**бай, -бет, -дин, -мурат, -бәкир, -ман, -хожа, -назар, -бий, -мет, гелди** х.т.б. бөлеклерден жасалады. Шайыр шығармаларында бул сыңарлардан жасалған адам атлары баршылық: Ермекбай (17), Пиримбай (20), Оразбай (31), Манаўбай (31), Қарунбай (32), Ғарғабай (84), Найзбай (84),

- **Бет:**

Қадиримбет (20), Изимбет (25), Орманбет (93), Пиримбет (41), Қалмамбет (95);

- **Дийин:**

Нуўратдийин (27), Аўлатдин (15);

- **Мурат:**

Алламурат (34), Есимурат (38);

- **Бәкир:**

Әбиўбәкир (91);

- **Назар:**

Хожаназар (86), Ерназар (88), Қосназар (86);

- **Бий:**

Турымбий (88).

Ал, хаял-қызлардың исмлериниң екінші сыңары –**мунайым, -зийбае –сәнем, -паршын, -жипек**, сыяқлы бөлеклерден қуралған: Гулзийба (46), Қызмунайым (49), Гулпаршын (93), Шасәнем (48), Қызжипек (49).

3) **Синтаксислик усыл.** Бунда атлықлардағы жыныслық белги жыныслық мәнисин билдириўши арнаўы сөзлер менен дизбеклесийи арқалы билдириледі:

Нияздың уғлыдур Ораз, («Көрдим» 19-бет)

Улги алғыл Жийен бабам сөзинен, («Болар» 62-бет)

Өкениз Фарғабай қаўында саклап, («Бердақ баксыға жуўап» 91-бет)

Жыныс билдириўдеги бундай усыл өнимли қолланылмайды.

Келбетлик

Келбетлик қандай? Қайсы? Сораўларына жуўап берип, затлардың сынын, сыпатын, қәсийетин, көлемин, салмағын, тур-тусин т.б белгилерин билдиретуғын сөз шақабы болып табылады.

Морфологиялық сыпаты жағынан келбетлик сөз өзгертиўши аффикслер менен өзгермейди. Ол өзине тән интенсив формаға ийе. Синтаксислик хызмети жағынан атлық сөзлери анықлап, анықлаўыш хызметинде келеди. Келбетликлер грамматикалық өзгешелигине қарай екиге бөлинеди:

1. Сапалық келбетликлер.
2. Қатнаслық келбетликлер.

Енди шайыр шығармаларында келбетликтің қайсы турлери жумсалғанлығын көрип шығамаз:

Сапалық келбетликлер ҳеш қандай аффикстиң жәрдемисиз-ақ, мәниси жағынан заттың турин, дәмин, реңин, белгисин билдиреди. Сапалық хәм қатнаслық келбетликлер заттың қандай белгисин билдириўие қарай неше мәнилик турлерге бөлинеди:

1) Реңди билдиретуғын келбетликлер:

Қара жер астында туспегің дәрқар, (15-бет)

Қара бағрыны дағлатқан, (18-бет)

Сары сақаллы молла Нурым, (20-бет)

Ақ қағазға сөз маржанын жазайып, (25-бет)

Қыз деген қызыл гул қумары кетпес. (99-бет)

2) Сапаны билдирип келеди:

Устинде жақсы кийим жоқ, (18-бет)

Таза шәмен гулдй болып, (19-бет)

Бет әдет исти сода көрдим, (20-бет)

Қабақ салған сырлы табақ, (41-бет)

Жарлының жақсы баласы, (23-бет)

Келбетликтің дәрежелери.

Келбетликлер гәп ишинде келгенде тийқарынан заттың белгиси менен бирге сол белгиниң дәрежесин де билдирип келеди. Дәреже мәниси келбетликтің дәреже формалары жәрдемінде аңлаталыды. Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетликтің уш дәрежеси қолланылады: жай, салыстырыў, арттырыў дәрежелери.

Өтеш шығармаларында келбетликтің үш дәрежесі де өнімсіз болса да қолланылған.

Жай дәреже:

Қатты ескен суұық желлер тийеди, (78-бет)

Ғамгун менен ақша жузим салдырма, («Жетермен» 79-бет)

Салыстырыу дәреже: -ғыш, -шыл/-шил аффикслери арқалы жасалған турлери ушырасады.

Мәселен:

Сарғыш енди таяғынан жузиңе, (39-бет)

...Киси аты тершил болар,

Киси кийими киршил болар,

Жаман адам миншил болар, («Қарыз алма» 65-бет)

Жаман адам насақшыл,

Әйтеуір жерге усақшыл,

Гәхи көкшил, гәхи ақшыл, (66-бет)

Салыстырыу дәреже әдетте бир затты екинши бир зат пенен салыстырып, алдынғы нәрсениң сынын, сымбатын, көлемин х.т.б белгилериниң өзгешерек екенлигие көрсетеди.

Арттырыу дәреже: Келбетликтің бул дәрежесі сапаның, сынның т.б. белгилериниң сол заттың өзине артықмаш екенлигин яки басқа затларға қарағанда артық екенлигие аңлатады. Қарақалпақ тилинде ол еки усыл, яғный синтетикалық хәм аналитикалық усыллар арқалы жасалады.

3) Жағдайы билдиретуғын келбетликлердиң қолланылыуы:

Халы қыйын болып бийшара халықтың, (15-бет)

Аш халық жур нан табалмай жайрап, (25-бет)

Жас қызларға қолын салып, (28-бет).

4) Адамға тән қисийетти аңлатыушы келбетликлер:

Ладан халық аңқау бәри, (21-бет).

5) Дәмди билдириуши келбетликлер:

Сууың ашыы, шаруа сени жайламас, (26-бет)

6) Сын-сыпатты билдириуши келбетликлер қолланылған:

Өлсе қотыр жаман ылағы, (24-бет)

Собырайған сопақ бойы бар, (28-бет)

Қыйсық қыял Нуұратдийин, (28-бет)

7) Көлемди билдиретуғын келбетликлер:

Мынау улкен, мынау киши дегизбей (80-бет)

Қатнасық келбетликлери бир затқа тән белгини тиккелей емес, аффикслердиң жалғаныуы арқалы басқа сөз шақабынан (атауыш хәм фейил сөзлерден) жасалады. Олар заттың тур-тусин, келбетин, көлемин, шамасын хәм басқа затларға қатнасын билдирип келеди. Өтеш шығармаларында көбирек адамлардың жаман минез – кулқы қатнас келбетликлери арқалы ашып бериледи:

Ғәриптиң алмас пәтасын,
Қайыр-сақаұатсыз болар (24-бет)
Жермен адамларды хатқа салайын, (25-бет)
Томардай гужирейген мойны, (27-бет)
Молла болсаң да мәзһапсиз,
Адам екенсең әдепсиз, (31-бет)
Алды-артын ойламас бийһасыл надан, (84-бет)
Ғыйбат сөзли пасық шайтан не етти, (90-бет)

Қатнас келбетликлери жоқарыдағы мысалларға қарай отырып көбирек атлық сөз шақабынан жасалғанын көреміз. Синтетикалық усыл менен сынды, сыпатты хәм т.б белгилерди билдириўши сөзлердиң биринши буўынының сонғы хәриби алмасып «п» даўыссыз сеси қолланылады. Өтеш шайыр шығармаларынад аналитикалық усылда жасалған келбетликлер аз жумсалған:

Суп-сур болып сениң жузиң, («Шерменде» 35-бет)

Қамысы жоқ көп-көмбек бәриси таза, (78-бет)

Шым-шырқадай қыз болса да балам жас. («Бес жигит» 53-бет)

Аналитикалық усыл менен келбетликтің арттырыў дәрежеси төмендегише жасалады:

а) келбетлик сөздиң алдында оның мәнисин кушейтип арттырыўшы сөзлер дизбеклесип келеди:

*Сонда да жүдә мақтаншақ,
Нуўратдийин жүдә шатақ, («Нуўратдийин» 30-бет)
Шерменделик қутә уят («Шерменде» 31-бет)*

б) келбетлик сөзлердиң тәкирарланып келиўинен жасалады:

*Қанлар шығап зирек-зирек мурнынан, («Өтти дуньядан» 96-бет)
Асыў-асыў асыўлардан асарман,
Асыў-тасыў дәрьялардан тезден кеш. («Асарман» 76-77 бетлер)*

Деадектизация

Деадективаци-келбетликлердиң контексте басқа сөз шақабының фунькциясына өтип қолланылыўы:

*Жаманыңды жақсы етсе, (69-бет)
Ладан болар қалыққа қас, («Ур» 69-бет)
Жақсылардың сөзлери бар шекердей,
Жаманлардың сөзи аишы зәхәрдей. («Бердақ бақсыға жуўап» 91-бет)*

Был мысалларда келбетлик сөзлер өзлериниң алдынғы мәнисин узақлап, атлық хызметинде қолланылып келген.

Санлық.

Затлардың ис-хәрекет, ўақыялардың сан муғдарын билдиретуғын сөзлер санлық деп аталады. Санлықлар лексика-семантикалық жақтан жеке турғанда анық санды аңлатпай, тек санның анық емес атамасын билдиреди.

Санлықлар қурылысында қарай жай хәм қоспа санлықлар болып екиге бөлинеди. Шайырдың шығармаларында төмендегидей дара хәм қоспа санлықлар ушырасады.

Дара (жай) санлық:

Уйиндеги еки шопан, («Яңлыды» 17-бет)

Сәккиздек келдим тоққызға, («Көрдим» 19-бет)

Төрт молланы көрди көзим, (20-бет)

Алты сан алаштың көрки, («Гулзийба» 49-бет)

Бир:

Бир исиңнен бир исиң зыят, («31-бет»)

Бир жаратқан бузды мениң ханамды, («53-бет»)

Бир нәрсе елде жойылса, (56-бет)

Еки:

Еки жыл барсам өкпелер журтым, (25-бет)

Көрерге еки көзи көп, (27-бет)

Еки мезгил бердиң жарма,

Бәршасы еки аббазы. (32-бет)

Уш:

Буннан қалсам дуньяға уш келемен, (55-бет)

Төрт:

Төрт молланы көрди көзим, (20-бет)

Төрт тулик мулик-малың бар, (34-бет)

Төрт тулигиң сай болса ал, (72-бет)

Бес:

Бес жыл ордай буўдайыңда, (32-бет)

Еле бес жыл журдиремен, (33-бет)

Бес балыққа кеўли өсип, (42-бет)

Бесеў болып барды көлге, (50-бет)

Алты:

Алты сан алаштың көрки, (49-бет)

Алпыс:

Алпыс бий қуралды, басшысы Нияз (88-бет)

Қоспа санлықлар еки ямаса бир неше санлықлардың дизбеклесим хәм жупласып келиўинен дузиледи:

Уш жуз отыз бес қойы бар, (28-бет)

Ҳақысы бар жигирма бес, (33-бет)

Он бес-он алты жыл, он еки айда, (28-бет)

Нақ он үш жасыңда белиңди бууынды, (85-бет)

Он төрт пенен келсе он бес жасында, (85-бет)

Он бес-он алты жыл, он еки айда, (28-бет)

Хақысы бар жигирма бес, (33-бет)

Өлди жийен елиүде төрт жасында, (95-бет)

Бул да өлди жетпис жетиге келгенде, (96-бет)

Астымда салым бар сексен бес батпан, (79-бет)

Санлықлар мәнісине қарай алты турге ажыратылады.

Санақ сан: Санақ санлар улыўма анық емес санды билдириў менен қатар, зат, кубылыс хәм ис-хәрекеттиң анық санын да билдиреди хәм сол зат, ис-хәрекетлердиң сан көрсеткиш белгиси ретинде олардың алдында турады:

Ең кеми елли адам бир сапар қылып, (99-бет)

Жетпис үш жасында кәбирге салды, (99-бет)

Булда өлди жетпис жетиге келгенде, (96-бет)

Шамалық санлықлар. Шамалық санлықлар затлардың, кубылыс хәм ис-хәрекетлердиң сан муғдарын шама менен болжап, дусмаллап көрсетеди. Өтеш шығармаларында шамалық санлықлардың төмендегидей турлери ушырасады:

а) сан жағынан бир-бирине жақын болған жыйнақлаў хәм қатарлық санлардың өз-ара жупласып қосылыўы арқалы шамалық санлар жасалады: Бундай жасалыўда жуп сөздиң курамында көбинесе киши сан алдын, үлкен сан кейин келеди:

Көргениңиз деп сөкпе бизди,

Бес-алты кун көрсең дузди. («Яңлыды» 18-бет)

Он бес- он алты жыл, он еки айда, («Қызлар» 44-бет)

Ақырын алдап кетеди

Бир-еки инандырып өтеди, («Қарыз алма» 65-бет)

б) санақ санларға ўақытлық, муғдарлық өлшем мәнилерин билдиретуғын атаўыш сөзлер хәм гейпара нумеративлердиң дизбеклесиўинен жасалады:

Бес жыл орды буудыйыңды, (32-бет)

Еле бес жыл журдиремен (33-бет)

Жыйнақлаў сан: Жыйнақлаў санлар затлардың, кубылыслардың санын жәмлеп, жыйнақлап көрсетеди. Жыйнақлаўшы санлар бирден жетиге шекемги санақ санларға **-аў/-еў** қосымтасының жалғаныўы арқалы жасалады. Шайыр шығармаларында қолланылған жыйнақлаў санлықлары хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы жасалады: Олардың сани аз муғдарда:

Биреў дана, биреў сыншы,

Биреў торшы, биреў қусшы, (21-бет)

Бесеў болып барды көлге, (50-бет)

Екеўи бахытта адам (67-бет)

Топлаў санлығы.

Топлау санлықлар предметлерди сан жағынан бирдей топарлаға бөлип, топлап көрсетеди. Өтеш шығармаларында топлау санлығының хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалатуғын санақ хәм жыйнақлау санларына -лап/-леп қосымталарының жалғаныуы арқалы жасалған тури қолланылған:

Еки-үшеулеп жолда сени сабады... (39-бет)

Шайырдың шығармаларында жумсалған «бир» санлығы хәр қыйлы сөзлер менен дизбеклесип төмендеги мәни билдиреди:

а) «бәр» санлығына «хәр» белгилеу алмасығы дизбеклесип белгилеу алмасығын жасайды:

Хәр бир жерде шерлериңди қыйнадың (89-бет)

б) «бир» саны хеш болымсызлық алмасығы менен дизбеклесип болымсызлық мәни аңлатады:

Хәр бир оннан ақыл алма (66-бет)

в) «бир» саны ўақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклесип келеди:

Бир кунинен бир кунлери жаманды (61-бет)

Бир саат, бир майдан жүрсең (47-бет)

Сондай-ақ, шайыр шығармаларында «бир» санақ санының мәнисин бериўги нумератив сөзлер де ушырасады:

Дайыңның урладың жалғыз ешегин (38-бет)

Жалғыз журип Рустемдей болсам да (76-бет)

Сәрдар болмай жекке жүрсең жуўырып (76-бет)

Хожаназар жекке қалып жүре алмай (86-бет)

Қызыңды мүйтен ап жалғыз шабаққа (87-бет)

Алмасық.

Алмасықлар предметти ямаса оның белгисин, сан муғдар белгилерик тиикелей атамай, солардың орнына алмасатуғын басқа абстракт мәнили сөзлер арқалы билдиреди.

Атлық, келбетлик, санлық хәм рәўиштиң орнына алмасып қолланылатуғын сөзлерге алмасық деп аталады. Алмасықлар атлық сөзлер сыяқлы көплик, бетлик, тартым, сеплик жалғауларын қабыл етиў қәсийетлерине ийе болады. Алмасықлар тийкарғы атауыш сөз шақабындай өзине тән арнаўлы сөз өзгертиўши формаларына ийе емес. Олар қайсы сөз шақапларына қатнаслы болып келсе, сол сөз шақапларына тийисли болған қосымталар менен өзгереді¹⁶.

Алмасықлар лексика-семантикалық хәм грамматикалық өзгешеликлерине қарай сегиз турге бөлинеди:

бетлик, өзлик, сораў, силтеу, белгилеу жәмлеу, болымсызлық, белгисизлик алмасықлары.

Өтеш шайыр шығармаларында жоқарыда көрсетилген алмасықлардың бәри қолланылған.

Бетлик алмасығы.

Бетлик алмасықларының топарын мен, сен, ол, биз, сиз алмасықлары қурайды. Олар атлықлар сыяқлы уш бетте, бирлик, көплик санларда қолланылады, тартым, сеплик формалары менен өзгереді. Сонлықтан олар алмасық-атлықлар деп аталады. Бетлик алмасықлары бирлик хәм көплик санад келеди хәм тийислик сеплик, тартым, көплик жалғаулары менен өзгереді: Өтеш шығармаларында қолланылған бетлик алмасықларының бетлениуі төмендегише:

I.	Мен (биз)	Бизлер
II.	Сен (сиз)	Сенлер/сизлер
III.	Ол	Олар

Биринши бет «мен, биз (бизлер)» сөйлеуішини билдиреди:

Суймеген мен алла қасты? («Болар» 24-бет)

Миниң кеулим уайран болар, (24-бет)

Маған болды бул зыятырақ, (23-бет)

Мени хәм көрдиң бе әбес? (25-бет)

Шайыр шығармасындағы бетлик алмасығының биринши бет бирлик саны атау, ийелик, барыс, табыс сеплигинде жасалған.

Екинши беи бирлик санда «сен» алмасығы жумсалып, ол төмендегише сепленеди:

Адам шелли сен көрмесең, («Шерменде» 31-бет)

Сууың ашып, сениң дақылың болмай, (26-бет)

Азап бермек саған кәр ме? (32-бет)

Сени көрер ата дийдар қалмады, («Бес жигит» 54-бет)

Сеннен жақсы шошқа-доңыз, («Шерменде» 34-бет)

Ушинши бет лирлик сан «ол» алмасығы арқалы аңлатылған:

Ол бийшарада буйым жоқ, («Яңлыды» 18-бет)

Оның жолы дун яңлыды, («Гульзийба» 49-бет)

Оған жолама-жолама, («Қарыз алма» 65-бет)

Оны хәм көргенлерди көрди, («Көрдим» 20-бет)

Хеш бир оннан ақыл алма, («Қарыз алма» 66-бет)

Алмаслықтың ушинги бети де екинше бет бирлик саны сыяқлы атау, ийелик, барыс, табыс, шығыс сепликлеринде сепленген. Бирақ, екинши хәм ушинши, биринши бетлер орын сеплигиниң қосымтасы арқалы жасалмаған

¹⁶. Дәулетов А. Дәулетов М. Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис «Қарақалпақстан», 2010. – Б. 120.

Көпли сан.

Көплик алмасығының бириши бет көплик санында «биз», «бизлер» алмасығы жумсалған:

Аулаққа биз шығып хәуирди жазып,

Қысқыда биз журдик, налыдық азып, («Өтти дуньядан» 99-бет)

Бауры путин бизге кулген, («Болар» 24-бет)

Тоқтап тұрғыл жууап бизге Нурымбет, («Бес жигит» 53-бет)

Дауыл есип бизди теңиз жалмады, (51-бет)

Бизден жақсы қарабарақ, («Көк өзек» 25-бет)
Аўлатдин, Нуўратдинсизлер хәм бизлер, («Дәркар» 15-бет)
Бизлерге дизең ашылса гуна дейсең, («Қәдир молла» 82-бет)
Бизлерди залымлар зар-гириян етти, («Көк өзек» 26-бет)

Екинши бет көплик санда «сиз», «сизлер», «сенлер» алмасығы жумсалған:

Сенлер, бизлер сеннен айрылдық, («Бес жигит» 52-бет)
Аўлатдин, Нуўратдийин, сизлер хәм бизлер, («Дәркар» 15-бет)
Айтып кетсек сизге нетер, («Шерменде» 36-бет)
Әрман менен алла сизден айырды, («Бес жигит» 52-бет)

Жоқарыда көрип өткенимиздей алмасықтың екинши бет көплик саны тек атаў, барыс, шығыс сепликлеринде келген.

Ушинши бет көплик санда хәзирги қарақалпақ тилиндегидей «олар» формасы қолланылған:

Журт сораған кимлер еди,
Олардың құммесин көрдим, («Көрдим» 19-бет)

Бетлеў алмасығында хәзирги тилден бир өзгеше жери ушинши бет бирлик санда «оның» алмасығы «аның» формасында, «оны» алмасығы «аны» формасында да алмасап қолланыла береді. Бундай жағдай көбирек Әжинияз, Бердақ шайырлардың шығармаларында ушырасады. Өтеште де буны көриўимизге болады:

Хәр бир сөзлеринде аның даў болар, («Болар», 58-бет)
Ерназар дос тутып ойламай аны, («Бердақ бақсыға жуўан» 88-бет)

Ал, бетлеў алмасықлары басқа сөз шақабына өткен ўақытта өзиниң алдынғы белгили бир бет пенен байланысын биротала жойтып жибермейди:

Сен де мендей болғаныңды билемен, («Бес жигит» 55-бет)
Сендей боп Қарунбай өтти, («Шерменде» 32-бет)
Ондай қыз болды ма бәлки, («Гулзийба» 49-бет)
Оныңдайдың аўзына ур («Ур» 69-бет)

Өзлик алмасылығы.

Қарақалпақ тилинде анық, конкрет туриндеги жеккеликте билдириўши алмасықлардың турин өзлик алмасылығы деп атап, оған тек- өз- деген сөз жатады¹⁷.

Өзлик алмасылығы тек бир сөзден турған менен тартым, бетлик, көплик, сеплик жалғаўлары менен өзгерип, гәп қурамында жийи қолланылады. Өзлик алмасылығы сеплик жалғаўлары менен турленгенде тартым формасында келеді. Өтеш шығармаларындағы өзлик алмасылығының сеплениў парадигмасы төмендегише:

¹⁷ Насыров Д. Қайырбаев Ж; Доспанов О. Қарақалпақ тили. Фонетика, лексика, морфология, синтаксис. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1985 – Б. 143.

Атау:

Баян еткен мениң өзим, («Шерменде» 35-бет)

Өзиңди өзиң еттиң құлқи, («Нуұратдийин» 29-бет)

Қудайдан өзи қорықпайды (29-бет)

Ийелик:

Өзиңнің атың Изимбет, («Изимбет» 41-бет)

Ийелик сеплиги қатардағы буұынның санына қарап бір орында тусирилип қолланылған:

Қанша айтсақ та өз орнына келмейди. («Өтти дуньядан» 100-бет)

Барыс:

Өзиники өзине жөп, («Көрдим» 22-бет)

Табыс:

Өзиңди алла деп жолға саларсаң («Болар» 58-бет)

Көплік жалғаулысы бір жерде ушырасады:

Өзлерин туслентирип мәнзил жыраққ («Болар» 60-бет)

Тартым жалғаулы өзлик алмаслығы төмендегише тартымланып келген:

Өзимлики болса дейсең, («Гулзийба» 47-бет)

Өзиники өзине жөп. («Көрдим» 22-бет),

Сорау алмаслығы.

Белгили бір зат, кубылыстар, белги, сан, орын, жай хәм т.б нәрселер хаққында сорап билиу үшін қолланылатуғын алмасықларға сорау алмасығы делинеди.

Не: *Адамның гули не болар, («Әрман менен» 23-бет)*

Не бәле болды, Нуұратдийин, («Нуұратдийин» 29-бет)

Нешше: *Бизден бұрын нешише адам өткенди, («Дәркарр» 15-бет)*

Кимлер: *Заманымда кимлер өлди, («Көрдим» 19-бет)*

Кимлер жылап, кимлер кетти, (20-бет)

Қанша: *Қанша айтсақ та өз орнына келмейди (100-бет)*

Қандай: *Орыс айты: «Ели қандай?» («Көрдим» 21-бет)*

Дуньяға қандайлар келди (19-бет)

Қайдан, қайларға:

Қурдасларың кетти қайдан-қайларға (102-бет)

Қай жерде сорлының ызбалы кешти (102-бет)

Силтеу алмаслығы.

Силтеу алмаслығы кеңісліктегі зат хәм кубылыстарды, олардың белгилерин силтеп ямаса бір турдегі затлардың биреуін ажыратып көрсетиу үшін қолланылады. Бул, сол, усы, ол, эне, мине, энекей, минекей, ана, мына, анау, мынау алмаслықтары атлықлардың алдына дизбеклесип, келбетликтің, санлық хәм гейпара рәуишлердің орнына қолланылып, сол сөз шақаптары қабыл еткен хәр турли қосымталар менен турленеди. Өтеш шығармаларында оның төмендегидей турлери ушырасады:

а) **Бул, мына, мынаў, усы** алмасығы сөйлеуші менен тыңлаушыға жудә жақын аралықтағы ямаса көз алдында турған затларды көрсетиў ушын қолланылады:

Бул дуньяға шығып сапа сурмесең, («Дәркар» 15-бет)

Буның бәрин көзим көрген, («Көрдим» 22-бет)

Нешише жыллар буннан бурын, (20-бет)

Булардың да аўзына ур, («Ур» 69-бет)

Мына, мынаў:

Мына қудай бәрхә азап көргизди, («Жетермен» 79-бет)

Мынаў улкен, мынаў киши дегизбей, (80-бет)

Усы: *Усы бугин сөйле тилим, («Шерменде» 32-бет)*

Усылардың бәри ойсыздан болар, («Болар» 59-бет)

б) **анаў** алмасығы жумсалған болып, ол сөйлеуші менен тыңлаушыға онша алыс емес, жақын аралықтағы зат ямаса ўақыяларды билдиреди:

Анаў кунни келиниңди («Нуўратдийин» 29-бет)

д) **ол, сол** алмасықлары сөйлеуші менен тыңлаушыға бираз алыс, бірақ оларға бурын белгили болған затларды силтеп көрсетеди.

Ол бийшарада буйым жоқ, («Яңлыды» 18-бет)

Оның сөзи сөз емес, («Қарыз алма» 68-бет)

Олар өлсе бир неше жыл изинен, («Болар» 62-бет)

Олардың хәммесин көрдим, («Көрдим» 19-бет)

Аларның хәдийсесин көрдим, (22-бет)

Сол, солар алмасықлары қолланылған:

Аяғыңа шөгир кирип сол туни, («Не қылдың?» 39-бет)

Солар ярғанат яңлыды, («Яңлыды» 17-бет)

Солардың бәрине рәхбәр керек («Дәркар» 15-бет)

Белгилеу алмасылығы.

Белгилеу алмасығы қандай да бир бетти (адамды), зат ямаса белгини басқаларынан ажыратып, белгилеп көрсетеди. Ол хәр сөзиниң ким, қандай, қайсы, қашан сораў алмасықлары хәм нәрсе, бир сөзлериниң алдынан қосылып келиўи арқалы жасалады хәм сол сөзлерге қосылып жазылады. Шайыр дәретпелериндеги белгилеу алмасықлары мине усындай характерге ийе:

Хәр бир уйге тилсим кести,

Хәр биреўге етип бәсти, («Нуўратдийин» 28-бет)

Мегзес етиңлер хәр бирин, («Гулзийба» 48-бет)

Хәр ким жаманласа шығар көзинен («Өтти дуньядан» 98-бет)

Хәр кимниң кеўли басқа болар («Болар» 24-бет)

Хәр кимге айттырып ийман («Нуўратдийин» 27-бет)

Яр болғай қудай хәр дайым («Гулзийба» 49-бет)

Хәр қәдемінде жан алып (46-бет)

Хәр адамға мийрасын («Қарыз алма» 67-бет)

Жәмлеу алмасығы

Белгили бир затты, белги хэм кубылыстарды улыўмаластырып жәмлеп көрсететуғын сөзлер жәмлеу алмасықлары деп аталады. Жәмлеу алмасығын билдиретуғын сөзлер Н.А. Баскаковтың «Каракалпакский язык» мийнетинде белгилеу алмасығына бирлестириледи. Бунда жәмлеу алмасығы белгилеу алмасығының киши топары ретинде «коллективлик белгилеу алмасығы» термини менен аталады ¹⁸.

Шайыр шығармаларында төмендегише жәмлеу алмасықлары қолланылған:

Хәмме: *Ашқайдағы хәмме ығбал талайын (61-бет)*

Жәмлеу алмасықлары субстантивленип, атлықлардың орнына қолланылғанда, тартым хэм сеплик жалғаулары қосылады:

Айтыу хәммеге мийрас, («Көрдим» 19-бет)

Хәммелерге бердиң белги, («Нуўратдийин» 29-бет)

Бул қосықта «хәмме» өзи көплик мәни аңлатса да көпликлер жалғанып келген.

Айып айтсаң хәммемизне тегисти, (87-бет)

Сениң сөзиң бар айып, («Шерменде» 33-бет)

Солардың барине рәхбәр керек, («Дәркар» 15-бет)

Буның барин көзим көрген, («Көрдим» 22-бет)

Барлық кушин байлап белге, («Бес жигит» 50-бет)

Халқы ушын тамам сөздиң изини («Дәркар» 16-бет)

Шығармаларындағы жәмлеу алмасығы мине усылар.

Болымсызлық алмасығы.

Адам хэм затлардың, белги хэм кубылыстардың айтылажақ ис-хәрекет, ұақыяларға қатнасын жоқлығын билдиретуғын ямаса бийкарлайтуғын сөзлерге болымсызлық алмасығы делинеди. Ол «хеш» сөзи арқалы жасалады. Өтеш шығармаларында мына болымсызлық алмасықлары жумсалған: хеш ұақ (77), хуш ұақытта (73), хасла (88), хеш кемис (89), хеш жериниң (46).

Олар субстантивленген жағдайда тартым хэм сеплик қосымталары менен келген. Мәселен:

Хеш ұақытта оңбас жууан қарын, («Сәўмеймен» 73-бет)

Сондай-ақ, хеш алмасығының мәнисин беріуши «»хасла алмасығы да қолланылған:

Ерназар қәдириң хасла билмедиң, (88-бет)

Белгисизлик алмасығы

Заттың ямаса кубылыстардың, олардың белгисиниң, санының сөйлеушиге анық емес, белгисиз екенлигин билдиретуғын сөзлерге белгисизлик алмасығы делинеди.

Шайырдың шығармаларында аз муғдарда ушырасады:

Биреулердиң әкеси бар,

Биреулердиң шешеси бар. (51-бет)

¹⁸ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология – Москва. 1952-Б. 293.

Прономинализация.

Басқа сөз шақаптарының алмасыққа өтиў шайыр шығармаларында жудә аз санда. Олар:

Жолда биреў танығанда не қылдың (38-бет)

Басың бир бәлеге қалдың не қылдың («Не қылдың» 38-бет)

Бунда бир, биреў санлықлары өзлериниң дәслепки лексикалық мәнисин жойтып, улыўмалық мәниде гумилжилениўи арқалы белгисизлик алмасығына өткен.

Фейил.

Фейиллер-хәрекет хәм халат мәнилерин билдиретуғын сөз шақабы.

Фейилдиң басқа сөз шақаптарынан өзине тән өзгешелиги, лексика-семантикалық жақтан хәрекет мәнисине, лексика-грамматикалық жақтан болымлы хәм болымсыз, аўыспалы хәм аўыспасыз фейил, дәреже, мейил, мәхәл, бет-сан категорияларына ийе боыўы менен ажыралып турады. Шайыр шығармаларында фейиллердиң болымлы, болымсыз, дәреже, бетлик емес турлери ушырасады. Олар хәзирги қарақалпақ тилинен оншелли парыққа ийе емес. Тек айырым орынларда өзгерислер бар.

Фейилдиң болымлы формасы.

Фейилдиң болымлы формасы ис-хәрекеттиң исленгени, исленип атырғанын ямаса енди исленетуғынын билдиреди:

Сумлық пенен хәр бир исти ойладың,

Хәр бир жерде шерлериңди қыйнадың («Бердақ бақсыға жуўап» 89-бет)

Ойлаган сөздиң парқын бил («Шерменде» 31-бет)

Болымсызлық формасы.

Ол ис-хәрекет процессиниң реал ислениў ямаса исленбеў мүмкиншилигине қарай болымсызлықты аңлатады. Болымсызлық мәни арнаўлы грамматикалық қураллар –ма/-ме (ба/-бе, -па/-пе) қосымталары арқалы, синтетикалық хәм жанапайлық хызметтеги болымсызлық мәни бериўши емес, жоқ көмекши сөзлердиң дизбеги арқалы аналитикалық усыл менен билдириледі:

Жуўқылдақтан ақыл алма («Қарыз алма» 65-бет)

Билдирместен қурытыўға қол сермедиң (88-бет)

гбул қылғаның («Шерменде» 33-бет)

Әсиресе, шайырдың «Қарыз алма» қосығында болымсызлық қосымтасы жумсалған.

Фейилдиң дәрежелери.

Фейилдиң дәреже категориясы субъект хәм объект арасындағы мәнилик қатнастарды билдиреди, яғный ис-хәрекеттиң ислениўне, оның ислеўшиси – субъект ямаса объект қатнасады. Фейилдиң дәреже категориясына тән мәнилер тубир хәм дөренди фейиллер арқалы билдиреди. Олар мәнилик қатнастары хәм морфологиялық белгисине қарай: туп дәреже, өзлик дәреже, шериклик дәреже, өзгелик дәреже, белгисизлик дәреже сыяқлы 5 турге бөлинеди. Шайыр шығармаларында олардың төмендегидей турлери ушырасады.

Туп дәреже.

Туп дәреже өзиниң арнаўлы өзиниң арнаўлы грамматикалық көрсеткишлерине ийе емес, хәрәкәттиң субъекткә қатнасы екенин билдиреди. Фейил дәрежесиниң бул термини қолланылыўы жағынан туркий тимеринде био-бирине кутә жақын, мәнилес болып келеди. Мәселен, қазақ, қырғыз тиллеринед негизги етис (мәмиле), өзбек тилинде бош дәреже, башқурт, карақалпақ тилинде туп дәреже терминлери менен аталады. Мәселен:

Өгизимди бердим майына, («Өгизим» 83-бет)

Еки-ушеўлеп жолда сени сабады, («Не қылдың» 39-бет)

Жийен бабам сол заманда ер болды («Өтти дунья» 93-бет)

Өзгелик дәреже.

Өзгелик дәреже фейили субъекттиң ис-хәрәкәттиң өзине қаратылған билдиреди, яғный ис-хәрәкәт субъекттиң өзи тәрәпинен иске асады. Өтеш шығармаларында өзлик дәрежесиниң морфологиялық усыл менен жасалған тури қолланылған:

Айырылдым ул менен қыздан, («Әрман менен» 23-бет)

Теңизде жарылды пүтие жүрегим, («Бес жигит» 53-бет)

Бердақ өлди, қарақалпақ қыйналды,

Намазына еситкенлер жыйналды, («Өтти дуньядан» 93-бет)

Жалбарынып көп жалыныш еткенде («Болар» 60-бет)

Демек, жоқарыдағы мысалдың өзінде көринип турғанындай шайыр қосықларында өзлик дәреже фейилиниң -ыл/-ын аффиксли тури жумсалған.

Шериклик дәреже.

Шериклик дәреже фейиллери еки ямаса бир неше субъекттиң бирге шериклесип ислеген хәрәкәтти билдиреди.

Шериклик дәреже формасы, тийкарынан, тубир хәм дөрәнди тубир фейиллерге -ыс/-ис/-с формаларының жалғаныўы арқалы жасалады. Шериклик дәреже фейили -лас/-лес, -дасформалы фейиллер арқалы да жасалады. Өтеш шығармаларында шериклик дәрежели фейил сөзлер қолланылған.

Өзгелик дәреже.

Өзгелик дәреже ис-хәрәкәттиң грамматикалық субъект арқалы емес, басқа бир (өзге) логикалық субъект арқалы исленгенлигин билдиреди.

Өзгелик дәреже формасы тубир хәм дөрәнди фейиллерге дәреже жасаўшы аффикслердин жалғаныўы арқалы морфологиялық усыл менен жасалады. Өзгелик дәреже формасының жасалыўында шайыр дөрәтпелеринде төмендеги аффикслер қатнасқан:

1) **-дыр/-дир, -тыр/-тир.** Өзгелик дәрежениң бул формасы басқа формаларына қарағанда буйрық мәнисинде өнимли қолланылады:

Атын қулпаға жаздырған,

Қаст еткенлерин аздырған,

Көк өзекти тыңнан қаздырған,

Пирманбай саўлатын көрдим («Көрдим» 20-бет)
Қайғы басып солдырдылар жузлерин (94-бет)
Гәпке келсе көпишликти жыйдырып,
Анаў-мынаў бақсыларды қойдырып,
Хәр кимге айттырып ийман, («Нуўратдийин» 27-бет)

2) –т, -ыт/-ит аффикси ақыры даўыссызларға ямаса р, л, й, к, қ даўыссызларына питкен феиллерге жалғанып өзгелик дәреже жасайды:

Қара бағрыны дағлатқан («Яңлыды» 18-бет)
Оқытпайды Нуўратдийин, («Нуўратдийин» 27-бет)
Халықта жылатып, малын сойдырып,
Өзлерин түслентирип мәнзил жыраққа («Болар» 60-бет)

3) -қыз, -гиз аффикслери аўыспалы хәм аўыспасыз феиллерге жалғанып, аўыспалы өзгелик дәреже феилин жасайды:

Жас қызларды шығартқызып қонаққа, («Болар» 60-бет)
Мингизеди жайдақ жорға («Изимбет» 42-бет)

Бул форма өзгелик дәреженің -дыр/-дир формасы менен синоним.

Белгисизлик дәреже.

Белгисиз дәреже феиллери грамматикалық субъект тәрәпинен емес, логикалық субъект тәрәпинен исленген ис-хәрекетти билдиреди. Белгисизлик дәреже, тийкарынан, морфологиялық усыл менен жасалады: -ыл.

Кешке және бир өгизше сойылды,
Қара қум ийшанға басы қойылды,
Есабы жоқ сансыз адам жыйылды,
Мәртебели болып өттиң дуньядан. («Өтти дуньядан» 100-бет)

Феилдің функциональ формалары.

Феилдің функциональ формаларында келбетлик феил, хәм атаўыш феиллер киреди. Шайыр дәрәтпелеринде бул уш феилдің бәри ушырасады.

Туркий тиллеринде «феилдің функциональ формалары» термини ең дәслеп Н.А. Баскаковтың мийнетлеринде қолланылады. П.И. Кузнецов турк тилиндеги феилдің функциональ формаларының системасына бетлик емес феиллер менен қатар, бетлик феиллерди де киргизип классификациялайды.

Келбетлик феил.

Шайыр шығармаларында келбетлик феилдің төмендегидей турлери жумсалған:

-ған/-ген; -кен:

Хан қасынан алған орын, («Көрдим» 20-бет)
Бели болмай, қалы менен жәр қазған («Өтти дуньядан» 93-бет)
Оны хәс көргенлерди көрдим, (20-бет)
Көк өзек бойлары питкен қамысты («Көк өзек» 25-бет)

-ар/-ер/-ир/-р:

*Биразрлар намыс келтирер,
Ер жигитти ар өлтирер, («Сәўмеймен» 73-бет)
Көрерге еки көзи көп, («Нуўратдийин» 27-бет)
Кунлер өтер, кунлер өтер. (73-бет)
Гейбир сәркрданың ақылы аз келир,
Өзиниң ойы асқан билимпаз келир,
Сөзиңди тыңламас ол кербаз келир («Болар» 59-бет)*

-туғын:

*Сөз қылатуғын неме екенсең, («Изимбет» 42-бет)
Өлсем асырайтуғын ата-анамды. («Бес жигит» 53-бет)*

-миш:

*Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз- кем жирин айтып бермишлер. («Өтти дуньядан» 92-бет)*

Келбетлик фейилдің -ған/-ген формасы басқа формаларына карағанда өнімлі қолланылған. Бул аффикс шығармада өзиниң дәслепки хызметинен узақласып субстантивлесип те келген:

*Айта кетеди көргенлер,
Тәрийп етер бир жүргенлер,
Сөзиниң парқын билгенлер,
Адамзатта хур яңлыды. («Яңлыды» 49-бет)*

Хал фейил.

Хал фейил – фейил хәм рәуишлик ыбелгилерге ийе болған фейилдің атрибутивлик пысықлауышлық формасы. Олар -ып/-ип/-п, -а, -е, -й, -мас/-мес, -мастан/-местен, -бастан/-бестен қосымталары арқалы жасалады:

*Жаман қатындай тылтыйып, («Шерменде» 33-бет)
Оның парқан билип умтылыұ дәркар, («Дәркар» 15-бет)*

-а/-е/-й:

*Бердақ өлди қарақалпақ қыйналды, (99-бет)
Көринеди жаға менен елимиз, («Жетермен» 78-бет)
Алғанымды төлей алмай, («Қорқаман» 57-бет)*

-май: *Я қубла, арқамнан келмейди саза, (78-бет)*

Нурекең халыққа жақпайды. («Нуўратдийин» 29-бет)

-мас: *Жаңа суў тубине таяў бойламас,*

Истиң соңын, келешегин ойламас («Көк өзек» 26-бет)

-мастан: *Ойламастан өлимиңди. (29-бет)*

Хал фейилдің -май/-мей формасы -ым/-ип/-п хәм -а/-е/-й формалы хал фейиллер сыяқлы дарс, тәкирарланған, топлам формасында хәм қоспа фейиллердің қурамында кең қолланылады.

Шайыр шығармаларында хал фейилдің міне усы төрт турли аффиксли тури қолланылған хәм олар өз вариантларына ибарат болып келеди.

Хәрекет аты.

Өтеш шығармаларында хәрекет аты фейилик жасаўда төмендеги қосымталар қатнақан: -
ыў/ - иў, -мақ, -маға:

Оның паркын билип умтылыў дәркар, (15-бет)

Жол журиўге маңлайында көзи жоқ, (53-бет)

Уят емеспе сорамақ? («Шерменде» 31-бет)

Қара жер астында түспегин дәркәр, (15-бет)

Ер жигит арыслан батыр болмаға. (58-бет)

Фейилдің бет-сан категориясы.

Фейиллер бет-сан категорияларының формалары менен өзгерип ис-хәрекеттиң белгили бир субъектке қатнаслы екенлигие билдиреди. Фейилдің бетлениўи биринши хәм екінши беттеги бетлик аффикслери арқалы билдирлген, ушинши беттиң арнаўлы көрсеткиши жоқ. Мәселен, олар еки усылда жасалады:

1) Толық формадағы бетлик аффикслери:

Сексеўил қозына аяқ басарман, («Асарман» 76-бет)

Фаный дуньяны сәўмеймен, («Сәўмеймен» 74-бет)

Нағып журсең, шерменде? («Шерменде» 32-бет)

Сондай боларсың, шерменде, (32-бет)

Шайыр дәм көргенин айтар. («Қарыз алма» 67-бет)

2) Қысқарған формадағы бетлик аффикслери:

Дуньяның мәўсимин г, («Көрдим» 19-бет)

Билмедин, болдың шерменде, («Шерменде» 34-бет)

Биразы әрманда гдуньядан, (92-бет)

Көплик формада төмендегише жасалады:

Сенлер бизден, бизлер сеннен айрылдық. («Бес жигит» 52-бет)

Мейил категориясы.

Фейилдің мейил категориясы ис-хәрекетиниң объективлик ҳақыйқатлыққа болған мәнилик қатнасларын билдиреди. Сөйлеўшиниң ҳақыйқатлыққа қатнасы хәрекет арқалы билдирип, сол ис-хәрекет буйрық, тилек, шәрт хәм анық хабарлаў мәнилериңде келеди. Фейилдің тилек, шәрт, мақсет мейиллери арнаўлы морфологиялық формаларына ийе. Олар уш бетте, бирлик хәм көплик санларда турленеди. Фейилдің хәзирги қарақалпақ тилиңде бес мейили бар. Өтеш шығармаларында мейиллердиң жасалыўында хеш қандай өзгешелик жоқ. Мәселен:

Буйрық мейил.

Буйрық мейил сөйлеуші тәрәпинен басқа биреуге қаратылған буйырыу, хәмир етиу, талап етиу, шақырық т.б мәнилердеги ис-хәрекетти аңлатады. Олар бирлик хәм көплик санда бетленеди:

-сын/-син:

Харамылыққа ишин толсын,

Бара-бара гулиң солсын,

Шерменде атың қутлы болсын, («Шерменде» 36-бет)

-ғыл/-гил:

Улги алғыл Жийен бабам сөзинен («Болар» 62-бет)

Сыр билдиргил адамларға («Ур» 70-бет)

Буйрық мейил хал фейилдің жәрдемінде жасалады:

Бердақ жора, қоржыныңды арқала, («Бердақ бақсыға жууан» 90-бет)

Сондай-ақ, буйрық мейилдің анықлық шәрт мейиллер арқалы жасалған тури де ушырасады:

Шайқатылмай сасбай сөйле,

Шәрияттан аспай сөйле,

Кисиге кун баспай сөйле,

Ладанлардың аўзына ур («Ур» 69-бет)

Тилек мейил.

Тилек мейил ис-хәрекеттиң ислениуіне сөйлеушиниң тилек-нийетин, интасын, әрман етиуін, өтиниш, сораныу хәм т.б субъективлик қатнасын билдиреди. Шайыр шығармаларында тилек мейилдің синтетикалық формада жасалған тури ушырасады:

-айын/-ейин:

Ақ қағазға мәржанын жазайын,

Жермен залымларды хатқа салайын,

Көк өзекти тәрийп етип жырлайын. («Көк өзек» 25-бет)

Шалқайып, керилип, журейин десең,

Дуньяның рәхәтин көрейин десең,

Қызлар менен өмир сурейин десең,

Ықтыяры жеңгесінде қызлардың. («Қызлар» 45-бет)

-ғай: *Бахты ашылғай тилегим сол қызлардың (44-бет)*

-айық: *Көлге Пирман аў салайық,*

Асымлық балық алайық,

Азан менен тұрайық,

Боламекен деди Сейт («Бес жигит» 50-бет)

Тилек мейилдің **-айын/ -ейин** формасы тек I бет, бирлик санда ғана тилек мейил мәнисие билдиреди. Оның көплик формасы тилек мәнисинен узақласып, көбинесе буйрық шықырық мәнилерин билдиреди.

Шәрт мейил.

Шәрт мейил формасы екинше бир ис-хәрекеттин ислениў я исленбеў шәртин билдиреди.

Шәрт мейил қатнасқан гәпте, көбинесе еки ис-хәрекет болады. Оның биреўи тийкарғы, ал екиншиси қосымша, екинши дәрежели ис-хәрекет функциясында келеди. Екинши дәрежели ис-хәрекет функциясын шәрт мейил формалары атқарады хәм тийкарғы ис-хәрекет пенен мәнилик қатнаста болады. Шәрт мейил, тийкарынан -са/-се формалары арқалы билдириледи. Мысалы:

Көпирден бир адам келсе,

Хәзиретке сәлем берсе,

Садақаны алдың ба десе?

Мурдет етер деп қорқаман («Қорқаман» 56-бет)

Мойныма ис қойылса,

Кесапат ислер тыйылса (56-бет)

Көшер болсаң кешиўден кеш («Шерменде» 37-бет)

-са/-се формсы тубир хәм дөрэнди тубир фейиллердин болымлы хәм болымсыз турлерине жалғанып, ушинши беттеги шәрт мейилди жасайды.

Мақсет мейили.

Мақсет мейили ис-хәрекеттин ислениў мақсетин, нийетин, билдиреди. Мақсет мейили тубир хәм дөрэнди тубир фейиллерге -мақшы/-мекши (-бақшы/-бекши, -пақшы/-пекши) аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады. Шайыр шығармаларында мақсет мейили қолланылмаған.

Анықлық мейил.

Анықлық мейилдин ис-хәрекетиниң белгиле бир ўақыт пенен байланыслы болған реал мәнидеги хабарды аңлатады. Бул мейилдин ўақыт пенен байланыслылығы оның мәхәл категориясына қатнасы екенлигин билдиреди:

Жағдайын орысқа айтып,

Қазақтың жургенин көрдим. («Көрдим» 21-бет)

Рәўиш.

Рәўиш – тийкарынан, ис-хәрекеттин белгисин, гейде белги ямаса заттың белгисин билдиретуғын сөз шақабы. Рәўиш белгиниң белгисин билдирип келгенде келбетлик пенен, заттың белгисин билдирип келгенде атлық пенен байланысады. Рәўишлер мәнисине қарай 6 турге бөлинеди. Шайыр қосықларында оның мынандай турлери қолланылған:

Сын рәўиши: жалаңаш (23), өлгенше (30), кем-кем (35), бәрха (45).

Муғдар дәреже рәўиши: сонша (17), соншелли (17), мол (23), аз (102).

Ўақыт рәўиши: бурын (15), бәрқулла (31), бугин (32), гуздин куни (79).

Орын рәўиши: жатақ жери (17), уйинде (18), қара жерде (79), астымда (78), алыста (78), жағыста (78), қубла (78), алды-артында (92).

Шайыр шығармаларында текте усы рәўиш турлери қолланылған болып, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинен хеш қандай парқы жоқ.

Көмекши сөзлер.

Көмекши сөзлер дәсплепки лексикалық мәнісінен узақласып ямаса биротала айырылып, көмекши грамматикалық мәни билдириўши сөзлердиң топарын қурайды. Көмекши сөзлер грамматикалық мәніси хәм хызметине қарай: тиркеўиш, дәнекер хәм жанапай болып уш топарға бөлинеди. Шайыр шығармаларында олардың мына турлери қолланылған:

Тиркеўиш.

Атлық хәм атлық мәнісіндеги сөзлерге дибеклесип, оларды басқа бир мәнили сөзлерге байланыстыратуғын көмекши сөзлер тиркеўишлик хыщмеим атқарады:

(бенен): билен; пене:

*Кетермен, кетермен уллы көл билен,
Сапар шексең шаршамастан жол биле, (76-бет)
Харам емес хақ пенен жур, («Қарыз алма» 63-бет)*

Соң: *Көрмеген соң кеўлим болар нәрийз, (52-бет)*

*Ўәжден қалғаннан соң көз жасың тамыз, (91-бет)
Бурын; Әуелден бурын билмесең, («Қарыз алма» 66-бет)*

Дәнекер.

Дәнекер – тең мәнили сөзлерди, тең хәм бағыныңқылы қоспа гәплердиң сыңарларын байланыстырыўшы сөз шақаба. Мәселен:

*Келип атыр жақын менен узақта, (100-бет)
Қырда қулан хәмде кийик, (68-бет)
Гәхи көкшил, гәхи ақшыл (66-бет)*

Шайыр қосықларында дәнекердиң бириктириўши, гезеклес турлери қолланылған.

Жанапай.

Гәпке ямаса гәптеги өзи қатнасып сөзлерге қосымша жанапайлық мәни қосатуғын көмекши сөзлер жанапайдың топарын дузеди. Шайыр шығармалары тилинде оның төмендегиде турлери ушырасады:

*Кесалға келгенде ол хәм хор болды, (93-бет)
Өтер болдым мен де фаный дуньядан, (101-бет)
Мени хәм көрдиң бе әбес? (33-бет)
Бир жақтылық саған келген емес пе? (85-бет)*

Демек, жоқарыда көринип турғанындай жанапайдың кушейтиў, сораў жанапайлары қолланылған.

III бап. Өтеш шығармаларында сөзлердиң жасалыў усыллары.

Сөз жасалық тил илимнің айрықша, өз алдына бөлек тараўы болып, онда сөзлердиң жасалыўын, жаңа сөз жасаўдың нызамлылықтарын, усылларын, қураллалын уйрениледи. Сөз жасалыў тараўының изертлеў бирлиги – тилде бурыннан бар сөзлердек тилдиң ишки

нызамлықтарына сәйкес жасалған жаңа мәнидегі дөренді сөздер. Бул жұмысымызда хәр бир сөз шақабының жасалыуы усылларына тоқталып өтеміз.

Атлықтың жасалыуы.

Сөзлик қурамның көпшилик бөлегин атлық сөзлер қурайды. Атлықлар аффиксация, сөз қосылыуы, сөз қосылыуы хәм аффиксация, лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик усыллар менен жасалады. Шайыр шығармаларында олардың төмендегидей усыллары қолланылған:

Атауыш сөзлерден атлық жасаушы аффикслер:

Өнимли аффикслер:

-шы/-ши: қойшы (34), кунликши (43), жәрдемши (58), ялғаншы.

-шылық/-шилик: тиришилик (52), көпшилик (97).

-лық/-лик: аталық (26), жумалық (27), байлық (31), шерменделик (31), қарамылық (36), ғарыллық (57), қыйыншылық (16), аталық (26), мийримсизлик (60), жетимлик (61).

Атлықтың ең өнимли аффикслери усылардан ибарат.

Өнимсиз аффикслер:

-кер: хызметкер (31), талапкер (56), зергер (22).

-дас: жолдас (42).

Сөз қосылыуы усылы.

Бул усыл арқалы еки ямаса бир неше сөзлер қосылып, биргип, жаңа лексикалық мәниге ийе қоспа атлықлар жасалады. Олар қурамы бойынша қурамалы (составлы), бириккен, жуп атлықлар, тәкирар атлықлар, қысқарған қоспа атлықлар болып бөлинеди. Бизің бул жұмысымызды уйренип қарғанымызда онда атлықлардың бириккен хәм жуп турлери гезлести.

Бириккен атлықлар.

Бириккен атлықлар мәнили еки тубир яки тийкардың мәнилик хәм формалық жақтан тығыз биргиуинен жасалады: қарабарак (23), Қызжипек (49), Гулзийба (49), Қосназар (96), Хожаназар (96), Қоңырат (94), қарақалпақ (93), Аққум (90) х.т.б.

Бириккен атлықлар қурамындағы сыңарларының жеке лексикалық мәнисине қарағанда, бирге қосылғандағы жаңа мәниси басым болады.

Жуп атлықлар.

Морфологиялық формасы бойынша бирдей, еки ямаса оннан артық атлық сөзлердин синтаксислик жақтан тең байланысынан дузилип улуўмаластырыуы, жәмлеуы, жыйнақлауы мәнилерин билдиретуғын атлық сөзлер жуп атлықлар делинеди.

Жупласыуышы сыңарлары арасында дефис қойып жазылады: уйрек-ғаз (23), ата-ана (25), арзыуы-әрман (25), жетим-жесир (26), бары-жоқты (29), мал-мулк (32), жарлы-пақыр (60), ақыл-хуышы (59), жәбириуы-жапа (58).

Фейилдин жасалыуы.

Фейилдин жасалыуы тубир хәм дөренди тубир сөзлерге тийкрланады. Өтеш шығармаларында фейилдин төмендеги усыллары арқалы жасалған турлери ушырасады.

Аффиксация усылы арқалы жасалыуы.

-ла/-ле: *Дайыңның урладың жалғыз ешегин, (38-бет)*

-дыр/-дир: *Нан сындырып Хиуа ханнан қайтқанда, (89-бет)*

-ы/-и: *Жарымаған неме екенсең, (41-бет)*

-ар/-ер: *Жаман адам миншил болар, (65-бет)*

Енди қашан ата-анамды көрермен, (80-бет)

-қыл: *Қасылың билип **айтқыл**, Бердақ қолдаулы? (84-бет)*

-ыл: *Душпанына қослымайды, (70-бет)*

Шайыр шығармаларында қолланылған атауыш тийкарлы, фейил тийкарлы, қоспа хәм көмекши фейиллерде хәзирги әдебий тилимизден хеш қандай паркы жоқ. Соның ушын оларды қайта-қайта келтирип отырмадық.

IV Бап. Өтеш шығармаларының лексикалық құрамы хәм олардың стилистикалық өзгешеликleri.

Өтеш шайырдың шығармаларын уйренип қарағанымызда оның сөзлик құрамы оғада бай екенлигиниң гуўасы болдык. Қарақалпақ тилиниң сөзлик составы тарийхый жақтан да, қолланылыўы жағынан да, мәнилик жақтан да турли сөзлер топарын өз ишине алады¹⁹. Төменде шайыр шығармаларының сөзлик құрамын төмендегише топарларға бөлип қараймыз.

1. Туўысқанлық атамалар.

Шайырдың дөретпелеринде жудә көп санда туўысқанлық атамалар қолланылған. Олар ҳазирги тилимизде қолланылып журген сөзлерден парық қылмайды. Олар: ул (23), қыз (44), перзент (24), бала (24), ата-баба (25), келин (29), еркек (33), әке (34), ини (34), ҳаял (36), жигит (36), дайы (38), қатын (42), жеңге (45), ата-ана (53), шеше (85), ана (92), ата (92), қарындас (95).

Ини сөзи өзинен жасы киши болған еркек адамды билдиреди. Ол ески атамалардан бири болып, ҳазирги туркий тиллердиң көпшилигинде қолланылады.

Е.В. Севортян ин атамасының мәнисине кеңнен тоқтап, оны басқа туркий тиллер менен салыстырып, фонетикалық өзгешеликlerini көрсетеди хәм бул атаманың «киши ини, уке» мәнисин көрсетип, бул сөздиң тубири -ин, -ен фейили болып, оған –и, -е аффикслери қосылып, «көз жайрыў бойында болыў» мәнилерин аңлатады,» - деп көрсетеди²⁰.

Демек, қарақалпақ тилиндеги туўысқанлық атамалар ерте дәўирден баслап қәлиплескен болып, барлық туркий тиллери ушын ортақ атамалар сыпатында қолланылады хәм онша көп өзгеиске ушырамайды.

2. Этнонимлер

Шайыр шығармаларында урыўлық атамалар да жумсалып, олар қарақалпақлардың кәўимлик бирлеспелер болып эзелден жасап киятырғанлығын хәм өхи тәрийплеген атақлыы тулғалап қайсы урыўға тийсли шахслар екенлигин көрсетеди. Мәселен, оның қосықларында: басар, ашамайлы-қыят, қыпшақ, қытай, мүйтен, қолдаўлы сыяқлы он төрт урыў хәм алты урыў атамалары биримлеп келтирилип өтилген. Сондай-ақ, өзиниң абыз тийресинен екенлигин де айтып өткен.

Қоңырат-мүйтенге қушағын ашып,

Әрман менен Жийен өтти дуньядан, (94-бет)

Қулки хожзақ топарына қосылдың,

Тийкарың натықдур Бердақ қолдаўлы. (85-бет)

3. Топонимлер.

Топонимлер- булар жер-суў атамаларын изертлейтуғын илим. Шайыр шығармаларында онша көп болмаса да жер хәм суў атамалары келтирилген. Онда ески улкен қала атамалары да тилге алынған: Хорезм (95), Туркстан (95), Хийўа (88), Қоңырат (90), Көк өзек (91), Аққум (90), Аққала (90), Узын қайыр (22), Самай (26), Дәўқора (85), Алаш (85), Қумсуўат (89), Жалайыр (102), Кезириў (102).

Ал оронимлерден Бөриш таў топоними ушырасады.

¹⁹ Бердимуратов Е. Қарақалпақ терминологиясы. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1989 – Б. 7.

²⁰ Дәўлетмуратова З. Туркий тиллерде туўысқанлық атамалардың фонетикалық өзгешеликleri. Ҳазирги қарақалпақ филология илиминиң әҳмийетили мәселелери. – Нөкис 2011. 41-42-бетлер.

4. Антропонимлер.

Антропонимлер Өтеш шығармаларында жудә көп санда жумсалған. Шайыр шығармалары изертлеп қарағанымызда 86 ға шамалыс адам атлары қолланылған екен. Олар араб хәм парсы тилиндеги адам атлары хәм дәстан қахарманларының атларынан ибарат. Биз оларды шәртли рәуиште төмендегише топарлырға бөлдик:

1) Халық дәстанларындағы қахарманлардың атлары:

Лейли-Мәжнун (47), Юсип-Зулайха (47), Зухра-Тайыр (48), Фархад-Шийрин (48), Ғәрип (48), Шәсенем (48), Ибрахым-Адхам (49), Бахрам-Гуләндам (49), Хәмра (49), Хурлиқа (49), Қызмунайым (49), Алпамыс (93), Гулпаршын (93), Едиге (93), Қоблан (93), Арыслан (95), х.т.б.

Буннан көринип турыпты шайыр жудә көп сандаы қарақалпақ дәстанлары менен биргеликте, туұысқан халықларға тән болған дәстанларды да суйип оқыған.

2) **Тарийхый шахслардың атлары:** Ораз аталық (19), Айдос (20), Қарунбай (32), Турым бий (84), Қара Сатбан (86), Мыртық, Бегис (87), Қожаназар, Қосназар (88), Ерназар (88), Ер Кәрим (93), Едиге (94), Қалмамбет батыр (95), Аллаңгөр (96).

3) **Шайырлардың атлары:** Жийен (62), Жийеренше (62), Бердақ (85), Мактымқулы (90), Өтеш (91), Кунхожа (97), Әжинияз (97).

4) Хәзирги тилде жумсалатуғын адам атлары:

Алаўатдин, Нуўратдийин (15), Ермекбай (17), Нияз, Ораз (19), Ильяс (20), Қәдирирмбет (20), Изимбет (31), Есимурат (39).

Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер.

Өтеш шығармаларынад араб-парсы тиллеринен кирип келген сөзлер де жумсалған. Олар динге байланыслы өзлескен сөзлер болып, олардаың гейпаралары хәзирги тилимизде сиңсинип, путкиллей жаңа мазмунға ийе болыр қолланылып киятыр²¹.: адам (15), дунья (15), заман (15), хал (15), халық (15), куш-куўат (16), шайыр (16), тамам (16), кәдир (17), ўәде (17), тәкәббир (17), кудай (17), мал (17), өмир (17), инсан (18), тарийх (19), ел (21), молла (22), хат (22), алла-талла (23), тәрип (24), пәта (24), рәхмет (24), залым (25), ийман (25), молла, мәкан (25), куран, ийман (27), жиназа, кәбир, намаз (99), суўфы (60) х.т.б.

Олардың хеш бири хәзирги сөйлеў тилимиз ушын тусиниксиз сөзлер емес. Барлығы да динге байланыслы сөзлер болғанлығы ушын олардың хәр бирине арнаўлы тоқтап отырмаймыз.

II. Өтеш шығармалары тилинің стилистикалық өзгешеликleri.

Шайыр шығармаларында пикирди ықшам хәм көркем, өткир етип жеткерип бериўде көркемлеў кураллы кең қолланылған. Тилдеги көркемлеў кураллары, тийкарынан еки турли болады: лексикалық хәм синтаксислик. Лексикалық көркемлеў куралларына троплар киреди. Ал, синтаксислик көркемлеў куралына стилистикалық (риторикалық) фигуралар киреди.

Биз шайыр дөретпелеринде сөзлердің аўыспалы мәниде қолланыўдың бир неше усылларын көрип шығамыз.

Метафора.

²¹ Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. –Нөкис. «Қарақалпақстан», 1984 – Б.45

Еки предмет яки кубылыстың қандай да бир ұқсаслық тәрепине тийкарланып, оның биреуине тийисли белгини аўыспалы мәниде екінши предмет пенен байланыстырып айтыўды метафора дейди.

Шайыр шығармаларында стиллик мақсетте төмендегише метафоралар қолланылған:

Душпан дузағына болдың гириптар, (39-бет)

Мойыныма салды әжелдің аўын, (53-бет)

Хеш ұақ оңбас жуўан қарын, (73-бет)

Бул гулгула шайтанлықтың нышаны (88).

Мысалларыдағы душпан дузағы, әжел аўы, шайтанлық нышаны аўыспалылыққа ийе болып, шығармаға өзінше стиллик бояў берип турыпты. Шайыр ол арқалы образлылықты күшейтип бериўге аўыспалы мәниде жумсаған.

Метонимия.

Еки предмет яки кубылыстың өз-ара ишки ямаса сыртқы байланысына қарай аўыспалы мәниде қолланылған сөзлер метонимия деп аталды. Мәселен:

Қызыл көрип бузылдыңыз, (29-бет)

Хәр бир жерде шерлеринди қыйнадың (89-бет)

Ғыйбат сөзли пасық шайтан не етти (90-бет)

Залымлар шылқыды фаный дуньяда (92-бет)

Мысаллардағы «қызыл» сөзи арқалы пул көрип деген мағананы бермекүи болған болса, «шерлер», «шайтан», «залымлар» сөзлерин де «батыр жигитлер», жаман, зулымлы адамларды дәл солай атамастан, оны аўыспалы турде берген. Жаман адам хәрекетлери шайтанға теңлестириледи. Шайыр сөзлерди метонимиялық усылда қолланыў арқалы қосықтығ тәсирлилик кушин арттырып берген.

Теңеў.

Теңеў арқалы предмет кубылыс өз-ара салыстырылып, олардың биреуи екіншисине теңестириў арқалы анықланады. Теңеўлер хәр қыйлы усыллар арқалы билдириледи:

а) –дай/-дей аффикслери арқалы:

Таза шәмен гүлдей болып, (19-бет)

Қонып ағашқа ғарғадай, (19-бет)

Адамларды патша қойдай қосақлап, (94-бет)

Суўға батқан усақ нандай (21-бет)

б) сыяқлы, яңлы, мисли, мысал, киби хәм т.б тиркеўшилер арқалы жасалады:

Куйгелек киби көзлери (46-бет)

Периниң көрки яңлыды (46-бет)

Жәлладлары қассап яңлы пышақлап. (94-бет)

Стилистикалық фигуралар.

Аллитерация.

Аллитерация – қосық қатарларында, көбирек сөзледин басында дауыссыз сеслердин қайталаныўы. Ол ески герман, турк халықларының хам басқа да халықлардың әдебиятларында ушырасады²².

²² Орымбетов. Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис. «Билим», 2004. – Б. 120.

Шайыр шығармаларында «к» фонемасынан жасалған аллитерациялар жудә көп ушырасады. Мәселен:

Қара жерге қазық қылып қақпасаң (15-бет)
Қас қаққан қыз ашығыңнан айырылды (52-бет)
Қуұырмайшып қазанға салып қуұырып (76-бет)
Қаршығадай қанатынан қайырылып (92-бет)
Қарақалпақ, қазағы да қыйналды (97-бет)
Бердақ өлди, қарақалпақ қыйналды,
Көп қайғырып хәм де қайғыда қалды (99-бет)

Буннан басқа к, т, б, с, ж фонемалары арқалы жасалған аллитерациялар да ушырасады:

Қыз кемалға келип дәўранлар сурсе, (15-бет)
Тулки ток кийген тоңар ма? (81-бет)
Белди бугип бойлайын мәрт, (57-бет)
Сумлар сапа сурмесин (70-бет)
Сәрдар болмай жекке жүрсен жүуырып (76-бет)

Ассонанс.

Ассонанслар – гәп курамындағы дауыссыз сөздердің қайталанып қосарланып қолланылуы есапланады. Шайыр шығармаларында аз санда болса да ассонанслар ушырасады. Олар аллитерацияға салыстырғанда өнімсіз қолланылады. Мәселен:

Ашлар ала алмай орын, (20-бет)
Алдын ала қырдан айлан, (64-бет)
Асыў-асыў асыўлардан асарман. (76-бет)

Көріп тұрғанымыздай шығармаларда тек «а» фонемасынан жасалған ассонанслар жумсалған. Бірақ, олар сол сөздердің сыртқы сулуылығын, еситилиў өзгешелік тәмийнлеўге хызмет етип келген.

Анафора.

Анафора (грекше – жоқарыға шығару) – гәптің басында бірдей сөздердің ямаса конструкциялардың қайталанып келиуі арқалы жасалатуғын кушейткиш фигура. Шайыр шығармаларында анафораның төмендегіше турлери жумсалған:

Биразлары тыңлар сөзди,
Биразлары кызартар жүзди, (17-бет)
Биреў дана, биреў сыншы,
Биреў торшы, биреў қушы. (21-бет)

Бундай мысаллар жудә көп санда. Сөздердің гәптің басында бундай болып қайталанып келиуі сол нәрсеге дыққаттың кушли қаратылуына, мәнисин кушейтип бериуине жәрдем етеди.

Эпифора.

Эпифора (грекше ері-кейин, phoros-келиуіши) – гәптің соңында бірдей сөзлер ямаса сөз бізбеклеринің қайталаныуынан дузилген фигура.

Шайыр шығармаларында келтирилген эпифоралар уйқасымлы болып келген. Мәселен:

Мешкей деген жақсы ат емес,
Донғал деген жақсы ат емес,
Доңыз деген жақсы ат емес, (34-бет)
Кунлер өтер, кунлер өтер,
Тунлер өтер, тунлер өтер, (73-бет)

*Жигитлер бириксең алмас жауың жоқ,
Жигитлер бириксең питпес дауың жоқ (76-бет)*

Гәп соңында қатар қолланылған уйқаслы сөзлер айтылажақ пикирдің өткірлілігіне асырып келген.

Синонимлер.

Тубирлери хәр қыйлы, бірақ аңлататуғын мәнилери бир-бирине жақын хәм бир сөз шақабына жататуғын сөзлер синоним деп аталады. Шайыр шығармаларында төмендегіше синоним сөзлер жумсалған:

ел-халық:

*Оннан кейин қолдаулы да ел болды, (86-бет)
Өлгениңше халық деп қолын сермеди, (86-бет)*

тағам – тамақ – ас:

*Аш кисидей тағам татып (65-бет)
Тамақ тапса жүрегине батпас ас. (53-бет)*

Қайғы-азап, машқала, жәбір-жапа:

*Мениң қайғым халайығым болып тур (63-бет)
Ауыр машқалалар жетімде болар, (61-бет)
Жәбириу-жапаға көмекши болар, (58-бет)
Бул азаптан уйге қалай жетермен? (79-бет)*

Ақыл – хууш; ес, ой:

*Жақсы адамның ақыл-хуушы мол болар, (59-бет)
Ойласаң ой алыс жерге жетеди,
Ойламасаң естен шығып кетеди. (61-бет)*

Қудай-хақ, жаратқан; алла:

*Яр болғай құдай хәр дайым, (49-бет)
Ойлан шайыр хаққа усынып йығлап, (58-бет)
Өзиңди алла деп жолға саларсаң, (58-бет)
Жаратқанның ислерине нетермен. (79-бет)*

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы синоним сөзлер дара халда келип те, контекст арқалы да өз-ара синоним болып келген. Буннан басқа да синоним сөзлердің гәп ишінде қатарласып, дизбеклесип қолланылыу жағдайы да ушырасады. Бул болса улыұмаластырыушылық мәни аңлатады:

*Дуздың аишы зәхәр ууларын таттым, (55-бет)
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер, (92-бет)
Онсан ногай ел-журтынан булгенде (92-бет)*

Бул синонимлер, тийкрынан лексикалық синонимлер қатарына киреди. Илимпаз В.П. Сухотин: «... лексикалық курамы менен курылымы жағынан ажыратылып, мағаналары өз-ара жақын болып келетуғын сәйкесликлерди тилге тийек еткен гезде, буны жоққа шығарыуға болмайды», - деп атап көрсетеди ²³.

Антонимлер.

²³ Серғалиев М. Синтаксислик синонимлер. – Алматы. «Мектеп», 1981. – Б. 16.

Мәнилери бир-бирине қарама-қарсы сөзлери антонимлер деп аталады. Шайыр шығармаларында қолланылған антонимлер тәрепті, адамларға этн қасиетлерди, муғдарды, халатты билдиреди.

Бир нешиелер өтті алды –артында (92-бет)
Жұрттан жаман аш болсаң да,
Жорлының жақсы баласы, (23-бет)
Сонда қууаныш мол болар, (23-бет)
Менің қайғым халайығым болып тур, (63-бет)
Уйінде сонша малы көп, (17-бет)
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер, (92-бет)
Көп узамас қыс кетер хәм яз келер, (15-бет)
Биразлар бай, бираз гедей, (19-бет)
Ғәрип қәсерлердің қолы жетерме. (61-бет)

Бул антоним сөзлер өз-ара жеке турғанда да қарама-қарсы мәни аңлата алады. Көркем шығармада қарама-қарсы кубылысларды салыстырып анық хәм көркем суўретлеўде антонимлер стиллик жақтан үлкен хызмет атқарады.

Омонимлер.

Сыртқы формалары бирдей, бирақ мәнилери хәр қыйлы болған омоним сөзлер шайыр шығармаларында көркемлеў куралы сыпатында айтылажақ пикирди уйқасықлы етип беріу мақсетинде қолланылған. Мәселен:

Келинлер «қарақшы қайнаға» деп,
Ат қояр деп қорқаман, (57-бет)
Ат дизгиннің басын жолға салғанның, (95-бет)
Ойласаң ақыл көп таўып аларсаң,
Ақылда дәрьядай терең ой болар, (58-бет)
Қыз деген қызыл гул алма әнардай, (44-бет)
Жаманлардан буйым алма. (64-бет)

Дәслепки мысалдағы «ат» сөзи исм мәнисинде қолланылып атлық сөз шақабы хызметинде, екіншиси «тулпар» (хайўан) мәнисинде, үшіншиси мысалдағы «ойлаў» мәнисинде фәйил, төртінши мысалда «шуқыр» мәнисинде атлық, бесінши мысал «мийўениң бир тури» сыпатында, ақырғысы фәйил сөз шақабы хызметинде жумсалған. Демек, шайыр дәрәтпелериндеги омонимлер хәр қыйлы сөз шақапларынан жасалған.

Гөнерген сөзлер.

Өтеш шығармаларында гөнерген сөзлер тарийхый раўажланыў барысын, өткен дәўирдин реалы картинасын ашып беріу хәм миллий колоритин ашып беріу мақсетинде кеңнен қолланылған. Олардың көпшилигин историзмлер курайды. Тарийхый сөзлер бир ўаткыттың өтиўи менен қолланыўдан шығып қалған сөзлер есапланалады. Мәселен:

Усындайға семсер серме, (30-бет)
Метердің қанаты жаллатта болар, (60-бет)
Қолға қылыш, семсем, найза алсам да, (76-бет)
Мойыныңда мойынтырық, кейніңде гүнде. (82-бет)

Бул мысалларда сарай хызметкерлери хәм әскерий кураллар, жер суриў кураллары келтирилген. Буннан басқа да динге байланыслы сөзлер қолланылған:

Моллалардан хат қалар, (22-бет)
Ийман, молла, бий-аталық масайрап, (25-бет)
Хәр кимге айттырып ийман, (27-бет)
Қасиетсиз ислер сүүфыда болар. (60-бет)

Шығармалардағы бундай тарихый сөзлер ата-бабаларымыз жасаған дәуірде қолланылған қурал – сайманлар, мәмлекетлик лауазымлар, диншилер туұралы бахалы информациялар жеткерип береді хәм қарақалпақ тили лексикалық қаншели бай екенлигинен дерек берип турады.

Фразеологизмлер.

Еки ямаса оннан да көбирек сөзлерден қуралған, бир тутас мәни билдиретуғын, қурылысы хәм орын тәртиби бойынша турақласқан, қурастырыўлы тайын турде қолланылатуғын тил бирлиги фразеологиялық сөз дизбеги делинеди.

Шайыр шығармаларында төмендеги турдеги фразеологиялық дизбеклер қолланылады.

- 1) Адам мушелеринен жасалған фразеологизмлер:
Бердақ ўәжди тыңлаң, тилди тый енди, (91-бет)
Қулақ салың буган Бердақ қолдаўлы, (86-бет)
Буннан бетер ҳаўа қабақ үйеди, (78-бет)
- 2) Кунделикли қолланып журилиўши фразеологиялық дизбеклер:
Бермесеңиз ала жип кес, (33-бет)
Шериңди тұхым қурт еттиң, қолдаўлы (88-бет)
Ағасы алдады ўәдесин жұтып, (96-бет)
Ханларға қас болып ўәде бергенде, (96-бет)
Тыңласаңыз халықтың жолын тутарман (96-бет)

Хәр қандай фразеологизмлер жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни образлық кушли болады. Мысаллардағы «тилди тыйыў» сөз дизбеги «сөйлемеў», «қулақ салыў» сөз дизбеги «тыңлаў» дегенди, (қабақ уйиў) – «ашыланыў» деген мағанларды аңлатады.

Нақыл – мақаллар.

Өтеш шығармаларында отызға шамалас халық нақыл-мақаллары бар. Шайыр нақыллар арқалы пикирди өткирлестирип бериў ушын оларды қысқа хәм толық турде қолланылған. 1962-жылғы таңламалы шығармалары топламындағы 25 шығарманың 17 шығармасында халық нақыл-мақаллары пайдаланылмай, 8-инде пайдаланылып, олар да биреўлеринде аз, биреўлеринде көп муғдарда, атап айтқанда, «Қарыз алма», «Ур» атлы нәсият, «Сәўмеймен» деген ишинде нәсият сөзлери бар қосықларында көбирек қолланылған²⁴.

Бундағы нақыл-мақалларды шәртли рәўиште төмендеги топарларға ажыратамыз:

- а) Аўызбиршилиқ ҳаққинда нақыл-мақаллар:
Сыртында малдың аласы,
Адамның иште аласы, (23-бет)
«Жыңғыл десе қырғын» етип ол бәрхә,
Бәт әдетлик ислер найыпта болар. (60-бет)
Ол да қазы, ийшанға жиберип нәзер,
Қолларын ҳаўаға өлгенше созар,
Әлеўметлер, думше молла ел бузар,
Дуньяның сумлығы буларда болар. (60-бет)
Жақсы менен шықсаң узақ жолларға,
Өлгенше қәдирдан жәрдемшиң болар, (58-бет)

²⁴ Пирназаров А. Өтеш, Омар хәм фольклор. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1991. – Б. 62.

Жаман адам қасты көрер, (67-бет)
Саяқ жүрсең, таяқ жерсең. (64-бет)

Бундай мысалларды қатар дузип көрсете беріуге болады. Әсіресе, «Болар», «Қарыз алма» қосықтары басынан ақырына дейін нақыл-мақал.

- б) Жәмийетлик мораль нормалары, ақыл-нәсият характеріндеги нақыл-мақаллар:
Биразлар намыс өлтирер,
Ер жигитти ар өлтирер, (73-бет)
Жақсыға жақынлық уллы ой болар, (60-бет)
Биреўди ақыл көтерер,
Биреўди бахыт көтерер,

Биреўди туўған көтерер. (67-бет)

Шайыр шығармаларында қосықтың буўығ санлары хәм уйқасына қарай қысқартып ямаса бираз өзгериске ушыратқан ҳалда шебер қоллана алған. Ол арқалы персонажлар хәрекетин алма алған.

Шекленген лексика.

Шайыр шығармаларында қолланыў өриси жағынан аз қолланылатуғын, яғный диалектизмлер, кәсиплик сөзлер де қолланылған. Қарақалпақ тилинде сөзлер тийкарынан өнимли хәм өнимсиз турда қолланылады. Өнимлилери кунделикли турмыста қолланылып журген жай қарапайым хәм хәмме ушын тусиникли сөзлер топары болса, шекленген лексикада олар онша өнимли емес. Себеби, олар кең халық массасы ушын ем тусиникли болмаған сөзлер есапланады. Солай болса да шайыр шығармаларында қосық мазмуны хәм идеясына сай шеберлик пенен таңлап қолланылған.

Диалектизмлер.

Белгили бир территорияда жасаўшы адамлардың тил өзгешеликлерине диалектизмлер делинеди. Диалектизмлер шығармаларды белгили бир территорияның, регионның турмысын, сол жердеги адамлардың сөйлеў өзгешелигин билдириў ушын қолланылған. Мәселен:

Кәсиплик сөзлер.

Белгили бир кәсиптеги адамлар ғана қолланылатуғын сөзлер хәм сөз дизбеклери профессионализм деп аталады. Сонлықтан да олардың қолланылыў өриси шекленген болып, олар басқа адамларға тусиникли бола бермейди. Хәр қандай профессионализм тек белгили бир кәсип адамлары тилинде ғана қолланылады. Шайыр қосықларында профессионализмлер белгили бир кәсип адаларын суўретлеўде сол тараўға тийсли сөзлер қолланылған ҳалда ашып берилген. Мәселен:

Салып жегениң торта шабақ, (41-бет)
Азан менен минсең салға,
Бақан, таяў алып қолға. (42-бет)
Көлге Пирман аў салайық,
Ескек тартып аў сап Қабыл,
Жақынлағанда қурдымға. (50-бет)

Мысаллардағы «ескек» қайықта жургизиў ушын таяқ есапланады.

Қурдым – теңиз, көл хәм тағы басқалардың тупсиз терең жери, оқпан, унгир.²⁵

Қарма асасаң, бизлерден көп асайсаң. (82-бет)

Сондай-ақ, дийқаншылық кәсибине тийисли сөзлер, терминлер де қолланылған:

Жармадан басқаны бир ишкениң жоқ, (82-бет)

Мойыныңда мойынтырық, кейиниңде гүнде. (82-бет)

Халық арасында қолланылып жүрген дийқаншылық кәсибиндеги адамлар үшін тусиникли болған мойынтырық куш-көликті қосқа жеккенде ортасынан гүндеге бекитилип, еки үшін көликтің мойнына салыуға бейимлестирген ағаштан исленген бұрынғы ауыл хожалық әсбабы, қуралы есапланады.

Шайыр «Бес жигит» қосығында балық аулауға барған бес жигиттің хәрекетлерин ашып бериу үшін балықшылық кәсибине тийисли болған терминлерди қолланған.

Жуўмақ.

Жуўмақлау бөлимінде сол нәрсени айтып кетпекшимиз, биз бул жұмысымызда XIX әсирдеги классик шайыр сыпатында қәлем тербеткен Өтеш шайырдың шығармалары тилин илимий жақтан талықлап, оның фонетикалық, лексикалық, грамматикалық хәм морфологиялық өзгешеликлерин уйренип шықтық. Шығармаларды уйренип көрип төмендегише жуўмақ шығардық:

Биришиден, Өтеш шайыр шығармаларының тилин бәршеге тусиникли болыуы үшін улыўма халықтың сөйлеу тилине тусиникли сөзлерден пайдалаған. Ал, өриси шекленген айырым кәсиплик сөзлер болса аз муғдарда қолланылған.

²⁵ Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги. III том. (к-н) – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 193.

Екиншиден, араб-парсы тили ушын тән болған сөзлер онша көп емес.

Ушиншиден, фонетика тараўында айырым сеслик өзгешеликлерди есапқа алмағанда, хэзиги қарақалпақ әдебий тилимизден парық қылмайды. Фонетика тараўындағы сеслик кубылыслардан диссилиляция, элизия, гаплогия, эпентеза, геминация, метатеза кубылыслыра ушырасады.

Жуўмақлап айтқанда Өтеш шайыр шығармалары тили хэзирги әдебий тилимизден хеш парық қылмайды. XIX әсирде жасаған Әжинияз, Бердақ шайырлар тилинде араб-парсы тиллерине тән болған сөзлер ушырасатуғын болса, Өтеш шайырда көбирек хэзирги тилимизге тән сөзлер ушырасады. Шайыр көркемлеў куралларын, синоним, антоним, турақлы сөз дизбеклерин қолланыў арқалы лексикамыздағы айырым сөзлерди терең билип алыўмызға тийкар жаратты.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Абдиназимов Ш. Қарақалақ тили тарийхы. – Тошкент. «Муסיқа», 2006.
2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Тошкент «Фан», 2006.
3. Дәўлетов А. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дузилиси. – Нөкис. «Билим», 1995.

4. Дәулетов А. Тил билими тийкаралары. – Нөкис. «Билим», 2007.
5. Дәулетов А; Қудайбергенов М; Қарақалпақ тили билиминиң тарийхы. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 2001.
6. Дәулетов А; Қудайбергенов М; Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфология. – Нөкис. «Билим», 2010.
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология – Москва. 1952.
8. Бердимуратов Е. Қарақалпақ терминологиясы. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1989.
9. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. – Нөкис. «Билим», 1994.
10. Өтеш Алшынай улы. Таңламалы шығармалары. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1978.
11. Насыров Д; Доспанов О; Бекбергенов А; Сайтов Д. Қарақалпақ әдебий классиклери шығармаларының тили. – Нөкис. «Билим», 1995.
12. Насыров Д; Қайырбаев Ж; Доспанов О. Қарақалпақ тили. Фонетика, лексика, морфология, синтаксис. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1985.
13. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис. «Билим», 2004.
14. Матекеев С. Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы. Кандидиатлық диссертация. – Нөкис – 2005.
15. Матекеев С. Өтеш шығармаларының лирикалық қахарманы. «Әмиўдәрья» 2002. №1.
16. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1984.
17. Серғалиев М. Синтаксислік синонимлер. – Алматы. «Мектеп», 1981.
18. Пирназаров А. Өтеш, Омар хәм фольклор. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1991.
19. Қарақалпақ тилиниң тусиндирме сөзлиги. II том. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988.
20. Дәўлетмуратова З. Туркий тиллерде туўысқанлық атамалардың фонетикалық өзгешеликлери. Хәзирги қарақалпақ филология илиминиң әхмийетли мәселелери. – Нөкис. 2011.
21. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис . «Қарақалпақстан», 1990.